

БОРИС ИЛИЕВ

ИСТОРИЧЕСКИ
ОЧЕРЦИ

БОРИС ИЛИЕВ

ИСТОРИЧЕСКИ
ОЧЕРЦИ

Издание на Културно-просветно дружество
“Родно Лудогорие”

София, 2008 г.

ЗА ПОСЛЕДНАТА БЪЛГАРСКА КРЕПОСТ, ПАДНАЛА ПОД ОСМАНСКО ЗАВОЕВАНИЕ И ЗА НЕЙНИЯ ВЛАДЕТЕЛ

С падането на шишмановата столица Търново през 1393 г. под ударите на османците се предрешава съдбата на българската средновековна държава. За край на същата е прието да се счита 1396 г., когато след разгрома на рицарите на крал Сигизмунд при Никопол пада Видин, столицата на Срацимир. Отделни владетели на крепости обаче останали да се държат и някои продължавали да се съпротивляват десетилетия след това, дори до походите на Владислав Варненчик и Ян Хуниади, с надеждата за избавление и съкрушаване на османците при обединените усилия на балканските и европейските християнски народи.¹ Едни от тях с коварство и измама, други с предателство били сломени и крепостите им една след друга покорени. Кои са тия владетели и кой измежду тях е останал последен?

Народната памет е съхранила десетки имена, забулени в романтичната мъгла на преданията и преплетени със смътни исторически известия: Радой от Мъглиш, Янко от Курт от Раковица, бан Вельо от Цепина, Гордю войвода от Кавурското кале при Девин, Георги, от Гюргювград, Радан от Вратица и много още.²

Имената на други пък научаваме от случайно открити надписи, като тоя на Севаст Огнян при Боженница, до Ботевград,³ или от приписки и допълнения към стари книги и съчинения като това към Борилския синодик за “Семир, Йончо, Добромир, Иваншо и всички, които воювали мъжествено заедно с тях против безбожните турци и ролели кръвта си за

християнската вяра.”⁴

Записани имена са достигнали до нас и от турски източници, на едни като верни васали с вписани в регистрите привилегии чак до средата на 15 век,⁵ на други като непримирими борци за независимост. Такива били Кралоглу Януан, укрепен, според Евлия Челеби в Костенец и Устанко Кусам, отбелязан от Едем Емин Саиди като владетел на Ловеч.⁶ Кралоглу Януан е легендарният бан Янука, защитникът на София срещу Лала Шахин паша,⁷ Устанко Кусам пък е Станко Косан от Ловеч, чието име и споменът за съпротивата и гибилта на владяната от него крепост са запазени и в народните предания. Съпоставени с писмените сведения от турските хронисти и пътешественици те ни дават основание да приемем, че Косан е последният български владетел, покoren от османците, и че Ловеч е последната твърдина над която е залязла свободата.

В съкратената Османска история, издадена през 1871 г. в Цариград на стр. 91 изрично е записано: “Ловеч, град най-късно превзет от България.”⁸ Същото убедено твърди и видният ловчанец Борис Караконовски, събирач на народни песни и предания и придружител на руския картограф Артимонович в пътуванията му из България през 1867 г.⁹ Така се приема и от редица изследователи на нашата история, засягали въпроса в съчиненията си, като проф. А. Иширков, проф. Б. Цветкова, Ив. Богданов и др. А. Иширков например като анализира известните му данни за крепостта и района, счита, че „Ловеч и ловешкото войводство” поради пресечения планински терен „били много по-късно завладяни напълно от турците и се намирали във васално положение” към султана.¹⁰ Бистра Цветкова пък като подчертава, че „по бойниците на ловешкото

кале дълго не свалят оръжие юнаците на Кусам войвода и напрягат чиличени мишици да съхранят смъртно застрашената си независимост”, изрично заключава: „С окончателното покоряване на свободолюбивия Ловеч изчезнало и последното гнездо на свободен живот”.¹¹

Тия изводи кореспондират и с известието на Евлия Челеби, че „при завладяването на тукашните места османците претеглили много мъки и трудности, та от времето на Худавендигяр (Мурад I) дори от Завоевателя (Мехмед II), пет властелина с мъка завладели тези места.”¹²

Дългата съпротива и задържането на крепостта Ловеч след всички останали български крепости може да се обясни както с нейната непристъпност и пресечения терен на района ѝ, така и с гъвкавата политика на нейния владетел, който станал османски васал още след падането на Търново, със задължение да плаща ежегодно данък „от всяко венчило по един лев (бир исланле) и да дава спомагателна войска в случай на война”, но издействал ферман от султан Баязид, с който „животът, имотът и вярата на българите по всичкото войводство” се гарантирали.¹³ Султанът в този ранен период от формирането на османския феодализъм имал интерес да прави васали местните владетели и да ги изважда от редиците на неприятелите си, но използвайки затрудненията му, те често се отмятали от него и му създавали „много мъки и трудности” както съобщават за Ловеч Евлия Челеби и Емин Едем Саиди, та се наложило пет султана да бхтят войски докато завладеят окончателно крепостта и с нея да сложат край на завоеванията на българските земи.

Кога точно е станало това?

Относно годината на окончателното падане на Ловеч

като последна българска крепост има различие сред авторите, занимавали се с въпроса, базирано на различието в източниците и на различното им тълкуване.

Традиционно е становището на Б. Караконовски, базирано на Едем Емин Саиди¹⁴ и допълнено от свежи местни предания, слушани от автора през 60-те години на XIX в. Според него, през 1393 г. баязидовият син Сюлейман челеби, след падането на Търново обсадил Ловеч, но не успял да го превземе и започнал преговори. Те завършили с издаването на споменатия вече ферман от султан Баязид I, който турците често нарушавали. Най-после около 1474 г. вече по времето на Баязид II те нападнали крепостта и въпреки ожесточената съпротива, в която загинал самият предводител Синан паша, подпомогнати от предателството на двама първенци, я превзели. Според това становище излиза, че Ловеч се е държал цели 80 години след падането на Търново чак до времето на султан Баязид II. Тук има явна грешка. Султан Баязид II е дошъл на трона в 1481 г., т.е. пет години след посочената дата, поради което последната не е вярна, освен това малко вероятно е турците да са търпели един непокорен полунезависим владетел цели 80 години след падането на Търново и 20 години след превземането на Цариград.

По-малко популярно е становището, базирано на съобщението на Евлия Челеби, според когото „градът Ловеч бил завладян най-напред през 720 (1320) г. по времето на Худавендигяр хан (Мурад I). Негов завоевател бил Михал бей. След това пак паднал в ръцете на неверниците и в 807 (1404-1405) г. с таланта на султан Баязид I отново бил завладян, но при завладяването му били претеглени много мъки и трудности.“¹⁵ Според това становище крепостта била завладяна

още от Баязид I и се задържала едва десетина години след падането на Търново. Тук също има очевидни грешки. Съвсем произволно е твърдението, че първият завоевател на Ловеч е Мурад I и то 40 години преди встъпването му на престола. Мурад I се е възцарил в 1359 г., а в 1320 г. султан е бил още дядо му Осман, който никога не е минавал в Европа. В Балканския полуостров османците навлизат едва след 1354 г.¹⁶ Погрешно е и посочването, че в 1404 г. Баязид I завладял за втори път Ловеч, тъй като този султан е бил две години преди това разбит и пленен от Тамерлан и умрял в плен. В пълно противоречие са тия твърдения и с казаното от същия автор само една страница преди това, че за завладяването на Ловеч и околността му воювали пет властелина „от времето на Худавендигяр (Мурад I) дори до Завоевателя (Мехмед II)“. Евлия Челеби е черпил сведения за своя пътепис на място и навярно в средата на 17 век в Ловеч преданието още е помнело имената на владетелите и събитията, като точността на годините естествено не е можело да съхрани. Интересно е да се отбележи, че Мохамед II се сочи за покорител на Ловеч и от Хаджи Калфа, който пише, че Ловеч „е превзет на 866 (1461-1462) г. от Мохамед завоевателя“,¹⁷ т.е., че крепостта е просъществувала 65 години след падането на Търново.

Явно и у тримата турски автори данните относно годината на окончателното падане на Ловеч са противоречиви и несигурни. Те могат да се използват само при внимателен анализ и съпоставка с историческите събития от онова време. Това е било забелязано още от А. Иширков, когато е редактирал и публикувал през 1930 г. съчинението на Караконовски¹⁸ и е привел за съпоставка и съответните пасажи от съчиненията на Евлия Челеби и Хаджи Калфа. Поставяйки

достоверността им под съмнение той заключава: „Не може да се дойде до едно сигурно известие, кога е покорен окончателно Ловеч и ловчанското войводство... Едно е сигурно, че са били много по-късно завладени”. Под черта обаче добавя: „Много е вероятно да е превзета Ловчанската крепост от турците по време на Владиславовия поход в 1444 г.”¹⁹

Това предположение на Иширков е логично и правдоподобно. Владиславовият поход и битката при Варна през 1444 г. е преломен момент в историята на балканските народи и на османската държава. Всички сили за една антиосманска коалиция вече били хвърлени и всички надежди за разгром на завоевателите били помрачени.²⁰ Укрепил авторитета и властта си, султанът предприел разправа с подпомагалите християнската армия, а те не били малко. Още при първия поход на Владислав и Хуниади през 1443 г. една голяма българска конна група била използвана за авангард при настъплението от Ниш към София.²¹ За нея Б. Цветкова предполага, че се е състояла от она, „която под една или друга форма участват в помощните корпуси на османската армия”,²² а това са били именно васалите и привилегированите селища, каквото е бил и гр. Ловеч. При похода през 1444 г. пък масовото движение в подкрепа на сборната християнска армия било толкова голямо, че след разгрома при Варна, за да избегнат гнева на султана, 12 000 българи преминали във Влахия.²³ Стабилизирайки властта и авторитета си след победата при Варна Мурад II не се е забавил да ликвидира всички дребни васали и вероятно тогава Ловешката крепост е била обсадена и превзета. До това време на организирана българска съпротива Ловеч не е бил завладян от османците, тъй като е последната задържала се българска крепост, но след тази година на прелом вече не е

можел да продължи своето свободно съществуване. Това становище напълно се споделя от Иван Богданов, който пише: „След това събитие (битката при Варна в 1444 г.) централната турска власт прави сериозни изводи за опасностите, които могат да връхлетят върху империята както от запад, така и от изток. Незабавно са ликвидирани оставените под охраната на някои полунезависими господари крепости, като Ловешката например, дето се подвизавал войводата Станко Кусан.”²⁴ Към това време е склонна да отнесе края на Ловешката крепост и Б. Цветкова, макар че изрично не го назовава.²⁵

Освен гореизложените съображения, ние ще се помъчим да намерим подкрепа за тезата, че Ловеч е паднал под османска власт в 1444 г. и в изоставените като несигурни сведения на Е. Саиди и Е. Челеби. Посочените в техните съчинения години ние приехме за грешни и това е така, но ако се вгледаме в цифрите (1474, респ. 877 и 1404, респ. 807) и ги сравним с приетата от нас цифра 1444, респ. 847, ще забележим, че разликата е само в цифрата на десетиците. При това положение може би се касае за грешка при изписването или при преписването на съчинението, което в оригинал може би е имало вярната година. Това е напълно допустимо като се има предвид, че посочените съчинения са били писани на ръка и между различните преписи и редакции са допускани съществени разлики.²⁶ За пример ще посочим, че в цитирания от нас пасаж на Е. Челеби за първото превземане на Ловеч публикуван под редакцията на С. Димитров²⁷ е посочена годината 1320, респ. 720 от егира, но в публикацията на същия пасаж от А. Иширков²⁸ годината е 1349 от н.е., респ. 750 от егира. това се дължи на различните редакции и преписи от това съчинение, послужили за база на двете публикации, така както

е посочено в тях.

Ако Ловеч е паднал през 1444 г., как да си обясним тогава назоваването на султан Мехмед II като негов покорител, като знаем, че той е бил на престола от 1451 до 1481 година? Тази на пръв поглед несъобразност се изяснява като се взема предвид, че този султан е идвал два пъти преди това на престола, още приживе на баща си и вторият път това е станало именно след битката при Варна през 1444 г.²⁹ Може би именно той след оттеглянето на баща си е ликвидирал последната българска твърдина и името ум е останало запаметено като на пети султан, който е воювал за окончателното покоряване на Ловеч.

Накрая, след като бе изяснено, че Ловеч е последната българска крепост, завоювана от османците чак през 1444 г., нека кажем няколко думи и за самото завоюване, така както то е предадено въз основа на данни от Е. Саиди и според народните предания, записани от Б. Караконовски. Настъплението срещу града се ръководело от някой си Синан паша и решителните сражения станали извън крепостта „на полето под табахните”. Там на една могила в сражението паднал самият паша и тя по-късно се наричала Синанова могила (Синан паша тепеси). Въпреки това, обаче превъзходството било на страната на османците и защитниците на Ловеч се затворили в крепостта, като над крепостната врата закачили на върлина като знаме фермана на султан Баязид, който гарантирал независимостта на града. Надежда за спасение обаче нямало. Разнасяли се слухове за обреченост на крепостта, появили се предатели, които искали да спасят кожата си за сметка на другите. Двама от тях посочили скрития проход,³⁰ по който крепостта се снабдявала с вода и турците

проникнали в нея. Тогава „войводата Кусан като видял вече, че няма възможност за съпротива, в една нощ с няколко самоотвержени и отчаяни другари се спуснали с въжета от крепостта и станали хайдути по горите.”³¹

Според народното предание и запазените народни песни, които се свързват с името на „последния полунезависим владетел на Ловешката крепост” Косан станал войвода на дружина и по този начин застанал като крайгъглен жалон между две епохи в нашата история: епохата на борба за независимост, водена от последните владетели на феодална България и епохата на хайдутството, ширило се по българските земи чак до края на робството. „Историческата традиция – казва Б. Цветкова – представя последният защитник на крепостта Ловеч Кусам войвода, като вожд на 300 непокорни юнаци, които дълго бродят из този край и водят борба с неговите господари.”³²

Б Е Л Е Ж К И

1. Б. Цветкова, Хайдутството в българските земи през XV-XVIII в.С., 1971, с. 28; С. Димитров, К. Манчев, История на балканските народи, С., 1971, с. 95.
2. П. Делирадев, Принос към историческата география на Тракия, ч. I и ч. II, С., 1955; В. Дечев, Миналото на Чепеларе, ч. I, С., 1928; Й. Георгиев, Град Враца, (принос към историята му), СБНУ, т. XX, 1904 г.
3. П. Мутафчиев, Божишкият надпис, Сп БАН, XXII, 1922, с. 94.
4. Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, т. II, С., 1944, с. 177-182.
5. Б. Цветкова, Турският феодален ред и българският народ, С., 1962, с. 6.
6. Д. Гаджанов, Пътуване на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII в., ПСп XXI, 1909 г., с. 706; Б. Караконовски, Превземането на Ловеч от турците в 1474 г., сб. Ловеч и ловчанско, кн. II, С., 1930, с. 96.
7. История на България, ч. I, С., 1961, с. 243.
8. Б. Караконовски, ч. съч., сб. Ловеч и ловчанско, кн. II, С., 1930, с. 96.

9. Б. Караконовски, цит. съч., с. 100.
10. Пак там.
11. Б. Цветкова, Паметна битка на народите, Вн, 1969, с. 10; Героичната съпротива на българите против турското нашествие, С., 1960, с. 66
12. Евлия Челеби, Пътепис, С., 1972, с. 54.
13. Б. Караконовски, цит. съч., с. 98.
14. Съчинението на Саиди, озаглавено „Хакикат теизи мукадем султан Баязид“ е ползвано от Караконовски в Цариград през 60-те или 70-те години на миналия век, когато той е бил чиновник в руската царска легация. За съжаление то не ни е достъпно за непосредствено ползване и анализ.
15. Евлия Челеби, Пътепис, с. 55.
16. С. Димитров, К. Манчев, История на балканските народи, с. 17.
17. Мустафа бен Абдулах хаджи Калфа, Румелия и Босна, Архив за посел. проучвания, ч. I, 1938, кн. I, с. 91.
18. Съчинението на Б. Караконовски, написано през 1897 г. е със заглавие „Възпоминание и исторически бележки за Ловеч“. То се е съхранявало в ръкопис в градския музей. От ръкописа Иширков е подбрал и публикувал само частта, която според него „заслужава пълно внимание“. Вж цит. съч., с. 96.
19. Сб. Ловеч и ловчанско, кн. II, С., 1930, с. 100.
20. Б. Цветкова, Паметна битка на народите, с. 261.
21. ...
22. Б. Цветкова, Хайдутството в българските земи, с. 28, с. 76.
23. С. Димитров, К. Манчев, История на балк. народи, с. 95.
24. И. Богданов, Въстаници, С., 1969, с. 36; Хайдутти, С., 1967, с. 87.
25. Б. Цветкова, Паметна битка... с. 10; Хайдутството в бълг. земи, с. 27 и с. 28.
26. С. Димитров, Предговор към Евлия Челеби, Пътепис, С., 1972, с. 8 и 16.
27. Евлия Челеби, Пътепис, с. 54.
28. Сб. Ловеч и Ловчанско, кн. I, С., 1929, с. 117.
29. Г. Димитров, Княжество България, ч. II, Ид 1896, с. 48 и 49; Б. Цветкова, Паметна битка..., с. 259.
30. Имената на родовете им, Панчовци и Генчовци, се помнели и носели белега на народното проклятие до Освобождението.
31. Б. Караконовски, цит. съч. с. 99; И. Богданов, Хайдутти, с. 86.
32. Б. Цветкова, Хайдутството в бълг. земи..., с. 27.

НАСЕЛЕНИЕТО НА ЦЕНТРАЛНОТО ЛУДОГОРИЕ И ОТНОШЕНИЯТА МУ С ЦЕНТРАЛНАТА ОСМАНСКА ВЛАСТ ПРЕЗ XVI И XVII ВЕК, СПОРЕД НЯКОИ НЕПУБЛИКУВАНИ ТУРСКИ ИЗВОРИ И ЗАПАЗЕНИ КАЗЪЛБАШКИ ПРЕДАНИЯ

Лудогорието, заедно с част от североизточна България, паднало под османско иго 7 години преди окончателното завоюване на България, когато през 1388 г. дясното крило на завоевателната армия, командвано от Али паша Чандарлъоглу, преминало през проходите на Източна Стара планина и превзело крепостите Шумен, Разград, Тутракан и Силистра¹. За да заздрави властта си в района, султан Баязид I Илдъръм (1383-1402) настанил в него татари и войнишки групи от анадолските племена»,² които започнали да си грабят жени от местното население. Придошли и първите пастирски задруги (оджаци). Тези нови заселници били привърженици на един патриархален ред и първобитен комунизъм, несъвместим със зараждащия се аристократичен, феодален спахийски ред, поради което по социално положение се оказали по-близо до завладяното българско население, но като се имат предвид податките, че много от тях, особено в Централното Лудогорие, са били шиити-алиани, критично и враждебно настроени към официалното мохамеданство, може с основание да се предположи, че с местното българско население те се държали търпимо и добросъседски. Обратно, отношенията им с централната власт и нейните представители, главно събирачите на различните видове данъци, са били обтегнати и често враждебни.

За тези отношения, запазени през XVI и XVII в., има,

макар и оскъдни данни в няколко турски документи за онова време, непреведени и неизползвани цялостно досега в научен оборот на някои страници от апокрифната, ръкописна казълбашка книга”Веляетнаме за чудесата на Тимур баба султан”, необнародвана и непреведена все още,³ а също и в някои предания сред местното казълбашко население.

Първата съвместна акция на несъгласие и противопоставяне на централната власт, в която участвали редом с угнетените български селяни и мюсюлмани-заселници, било първото в османската държава антифеодално въстание на шейх Бедредин Симави, подкрепено от влашкия войвода Мирча I Стария. Въстанието на шейх Бедредин продължило две години – от 1416 до 1418 г. и Лудогорието било най-трайното му огнище. Според Франц Бабингер идеологически израз на протеста на въстаниците било учението на шейха една разновидност на шиитизма, религията на алианите-казълбаши. Негов духовен център станало възникналото по-късно теке Демир баба, намиращо се в центъра на Лудогорието.⁴

Текето Демир баба е древно тракийско светилище, което през средновековието е било манастир на името на св. Георги, чиито храмове празник на Гергьовден е запазен и тачен сред местното население до най-ново време,⁵ Манастирът е бил разрушен при османското нашествие и според едно казълбашко предание, завладелият го Кара Даут паша започнал да отглежда тук добитък, но по говедата му започнал мор, болести и нещастия, докато по съвета на своите улеми той напуснал мястото, което запустяло. Край изворите на пустото манастирище през 16 в. основал своето теке казълбашкия проповедник и светия Демир баба.⁶

По време на въстанието на шейх Бедредин текето Демир

баба още не е съществувало като такава, но и като християнско манастирище (а може би все още неразрушен манастир)⁷ то е можело да бъде седалище на шейха еретик и бунтовник, чиито идеи се възприемали добре от заселените още преди това „казълбаши и бобаи”, последователи на Саръ Салтък,⁸ от тюркски и татарски произход (някои заселени още през 1264 г., а други по-късно).⁸ Те били близки по език, а вероятно и по мироглед с живелите и претопили се тука кумани и са запазили съзнанието, че са дошли преди османците в тази земя и то от север.⁹ Във въстанието са взели участие не само тюркоезичните заселници, но и българите от околните села, някои от които като Завид (Завет), Белица, Черковна, Липник, и др. си запазили имената непроменени през робството, а други като Сърнево (вер. Голям извор) и Волона (някъде в близост до Исперих) изчезнали. Населението на тия селища преживяло надеждите и разгрома на въстанието, а след това и разочарованието от разгрома на кръстоносната армия на Владислав Варненчик през 1444 г. и навярно е било част от 12-те хиляди българи, които побягнали от този район и се изселили при влашкия владетел Влад Дракул.¹⁰

Ново обезлюдяване и разоряване на селищата на българското население настанало към 1515 г., когато преминала вълната на първото масово помохамеданчване на Североизточна България с 46-хилядната войска на страшния Мурза Татарски,¹¹ преминала от черно море до Видин. Тогава, в началото на XVI в. в запустелите селища се завърнало само част от населението им, а покрай тях в горите започнали да се заселват в махали пастирските задруги (оджаци) на юруците от Анадола. този процес е зафиксирен в един Опис на вакъфите в санджака Никопол, съставен към средата на века, в който

има подробни данни за с. Завид (дн. гр. Завет), отстоящо на около 6-7 км от текето Демир баба и за лежащите „на пътя към Шумен” тогавашни лудогорски села Сърнево и Волона. Той косвено се подкрепя и от редица данни в книгата „Веляетнаме”.

Според описа, голямото и богато преди село Завид било запустяло и изоставените му ниви започнали да се превръщат в целина, а от многобройното му население към родните пепелища се приютили само: Стоян Препек със сина си Димитър, Никола Братан със сина си Иван, братята Малчо и Петко и Петковия син Стойко, Станко и Драгой – синове на Драгуш, Трено - синът на Петри, Недялко – син на Иван, Минчо – син на Добро, Никола – син на Йовко и още неколцина.¹² Те вече са поданици на султан Сюлейман I Законодателят (1520-1566 г.) и селото им Завид било дадено като мюлк на великия му везир хадим Ибрям паша заедно със селата Костандог (Костанденец, Русенско) и Волона (неустановено). Те всички спадали към Шуменската каза, тъй като разградска каза още нямало и самият гр. Херзград (Разград) принадлежал към казата Чернови (Червен, Русенско). Когато по-късно Разград станал каза, Завид и Волона били придадени към него.¹³

За да запази управлението на дадените му в мюлк села, предвидливият Ибрям паша, преди да е загубил благоволенieto на султана, започнал да строи джамия и имарет в Разград и им вакъфирал имотите си.¹⁴ Така Завид и Волона се оказали вакъфски села към имарета Мурадие и приходите им отивали за издръжка на заведението, а жителите им трябвало да обслужват пътниците и керваните в странноприемницата и да копаят градините и лозята към нея. Със същите задължения били обложени и заселилите се в горите и землището на селото

няколко юрушки махали. Землището на селото било огромно, горите обширни, нивите превърнати в мезра – изоставена орна земя. Махалите били: Сеидосманлар (Сеидосмановци), Бехлюляр (Бехлюловци), Юмерфакълар (Юмерфакълховци) и пр., все „мюсюлмански махали, намиращи се в гората, в обсега на землището на с. Завид.”¹⁵ Имената им били дадени по имената на старейшините на заселилите ги оджаци, така както са били дадени тогава имената на повечето лудогорски селища. За името на самото село Завид също бил направен опит да се промени, като било записано от регистратора така: Село Завид Сеид Осман, с друго име Дюлбент Аланъ,¹⁶ т.е. поляна, равна като тънкото платно за дюлбени – забрадки. Последното име са му дали изглежда самите юруци.

Опитът да се нарече селото Сеид Осман показва, че махалата с оджак на Сеид османовци е била най-близо до него, а също, че този Сеид Осман е бил един от най-уважаваните старейшини сред заселниците наоколо. Това се потвърждава от цялото му име, така както е записано в документа: Сеид Осман – син на Сеид Евренос ен расул. Прозвището сеид означавало „блаженият” и имало значение на титла към името. Титла било и прозвището „ен расул” – пророкът. Същите титли имал и братът му Сеид Ахмед. Той също бил ен расул. Най-големите синове на двамата братя, вече глави на оджаци, също били сеиди, т.е. блажени – Сеид муса и Сеид Дурак и също ен расули, т.е. пророци. Титулатурата на всички показва привилегирована родова принадлежност и положение, базирани на верска почва.

Привилегировани по произход са били и записаните в документа Гюч бей син на Дервиш, който бил стар и нетрудоспособен и Айне бей син на Сърмад, който пък бил

неженен. Бейската титла показва родовата им принадлежност към класата на управляващите, макар че социалното им положение тук не се отличавало от това на останалите. Имената на Пир Али и Пир Мехмед също сочат на привилегировано положение. Те са били глави на секти, което показва, че заселниците са били привърженици на алианството, а не на ортодоксалния ислям. Интересно е да се отбележи, че Гюч бей се споменава на четири места в книгата „Веляетнаме”,¹⁷ като доверен човек на казълбашкия шейх Акязълъ боба, който довел голяма група казълбаши по времето на Султан Сюлейман, т.е. след 1520 г. и като един от главните участници в сватбата на родителите на Демир баба, която вероятно е била към края на 20-те години на XVI в.¹⁸ Тогава той е бил в цветуща възраст, а ето в средата на века, както е отбелязано в документа, вече е бил стар и неработоспособен. Ако наистина в двата източника става дума все за един и същи Гюч бей, трябва да се приеме, че в Централното Лудогорие, в района на с. Завет, е имало колонизация на юруци на два пъти: веднъж през двадесетте години, когато са дошли хората на Акязълъ боба и втори път с прииждането на танръдагските и налдъкеанските юруци към 1543 г., които се разположили със стадата си главно в района между Търново, Хърсово, Разград и Тутракан.¹⁹ Гюч бей без друго е бил от първите, а евренозовци и останалите са били от вторите.

Освен изброените привилегировани в едно или друго отношение заселници-юруци в землището на с. Завид, в цитирания опис са вписани още: Бехлюл син на Дургут, Тимур син на Мустафа, Али син на Салих, Салтък син на Мустафа, Байрамлу Дургут, Фалкаль Факъх син на Емрулах и Юмер Факъх син на Ибрахим. Последните двама, както показва

второто им име, били тълкуватели на шерната. Те всички живеели в махалите, „спадаци към това споменато село Завид”. А изглежда в самото село, редом с изброените по-горе българи, са живели мюсюлмани, чиито презимена показват, че са били от скоро приети в новата вяра. Такива били Юсуф син на Абдулах, Али син на Абдулах, Сефер, Исмаил и Кадемлу, все с презиме Абдулах. В селото живеели и няколко българи, заселници от други селища: Недю Преселец, Драган Преселец, Добри син на преселец, Радул Новосел и др.

Както над едните, така и над другите тегнело задължението да плащат парични и натурални данъци. Паричният данък възлизал на 116 акчета, които били в тежест на селото и махалите около него като вакъфски. От тях 16 акчета трябвало да плати Абди-син на Айне бей, който като дребен спахия владеед една изоставена мезра в землището на селището, която се казвала Хотал. На тази мезра били разположени 30 кошера пчели на завидските българи и спахията бил събрал от тях тия пари като отчислен десятък, който не му се полагал. Сумата от 116 акчета била значителна и не по силите на селото. Това изрично е отбелязано в документа: „Тъй като споменатото село Завид е запустяло и неразработено, за да се оживи, е предвидено да се присъедини към приходите от мюсюлманските махали, намиращи се в гората, в обсега на землището му”. Освен паричната сума, която отивала за издръжка на вакъфа Мурадие, жителите на с. Завид и махалите му трябвало да изпълняват и редица повинности. Обработката на имотите на имарета се извършвала от тях, а за поддържането на градините му работели като постоянни градинари новопомюсюлманчените абдулаховци Сефер, Исмаил и Кадемлу и още трима от

новозаселените юруци: Насух син на Тимур, Хюсеин син на Омур и Вели син на Хюсеин.

Какво е било отношението на местното българско население, подложено на асимилация и на заселниците юруци, обложени с данъци и повинности и оставени на произвола на местните кадии, може да се види пак от същия документ и от книгата „Веляетнаме”, разказваща за подвизите на казълбашкия легендарен герой и светец Демир баба. Демир баба тъкмо по това време вече е бил установил своето седалище върху запустялото манастирище при извора Петте пръста до с. Свещари и започнал своите изяви като защитник на социално слабите. Преданията за подвизите му отразяват възжеленията на заселниците-казълбаши и са израз на отношението им към представителите на османската власт. Първият подвиг на Демир баба като проповедник и духовен глава вече било изобличението и наказанието, което наложил на самозабравилния се разградски кадя, който преследвал жестоко длъжниците си и „защитниците на истината” и много от тях избесил, но „не се задоволил с това, ами и гробовете им биел”²⁰ Друга важна проява било наказването на самозабравилния се син на арсланкъовския ходжа, когото хората вече „не могли да понасят”.²¹ За Демир баба като защитник на социално слабите и справедливите се разказва и в много устни предания сред лудогорското население.

За решителния отпор срещу османската власт от страна на местното българско население пък научаваме от разглеждания Опис на вакъфите, във връзка със съдбата на селата: Волона, което било вакъф на Ибрям паша и Сърнево, вакъфирано от тутраканския субаша Бали бей. Макар че и двете села са били в Разградско, в района на Лудогорието, понеже в

средата на XVI в., когато е съставен документът, Разградската каза още не била образувана, първото село е отбелязано като принадлежащо към Шуменската каза, а второто към казата Чернови.²² И двете обаче са отбелязани като „опасни места”. И двете са били по пътя от Тутракан за Шумен и жителите им, противопоставяйки се на властта са затруднявали пътуването по тоя път.

В документа данъчният регистратор акуратно е отбелязал, че в землището на „село Волона, спадащо към шуменския дербент” (път-проход), често били намирани убити хора и затова селото е прогонено и запустяло, а с. Сърнево, като „много опасно харамийско свърталище” било обезвредено от тутраканския субаша Бали бей, син на военачалника Яхя паша. Беят построил до селото теке, на което вакъфирал доходите на селяните и им възложил тегобата по поддържането на страноприемницата и преминаващите през текето. Двете села не са локализирани досега сигурно, но като се има предвид, че старото име на с. Голям извор е Караджа арнаут, т.е. Сърнево арнаут, което по-късно става Кара арнаут (черния арнаут),²³ може с увереност да се твърди, че то е бунтовното с. Сърнево, което е трябвало да поддържа близкото теке Муса боба до гара Самуил. (Първото име на текето Бали бей е било сменено от името на отшелника Муса, който е бил погребан там). Това предположение се подкрепя и от обстоятелството, че Голям извор открай време е било привилегировано (вакъфско), каквото е било и съседното му с. Хърсово. Като вакъф на великия везир Рустем паша то е било заселено през 1535 г. с 60 арнаутски семейства от Арбанаси, Търновско, които подсилили оредялото му българско население в оня размирнен XVI в. За с. Волона пък

има податки да е било към с. Старо селище.

Волона се задържало като българско селище през целия XVI и следващия XVII в. От един запазен регистър на джелепкешаните съставен към 1573-74 г.²⁴ се вижда, че в него братята Радослав и Койно Кочмар са отглеждали по 250-300 овци, а също по толкова имали и Драгой Тодор и Слав Петър. Като големи овцевъди в караджа арнаут (сег. Г. Извор), както било вече преименувано с. Сърнево, в регистъра са посочени „арнаутите“: поп Коча, зет му Гюка и Гюка Мано, чиито стада били от по 500-600 овце. В Завид пък джелепкешани, които трябвало да дават доставка на държавата били 7 души: Кайно Булгар и Велко Добро с по 500 овце, Стою Кръстю с 300 и Радул Косо, Смол, Иван Райко и Иван Коско с по 250 овце. В другите лудогорски села джелепкешаните са мюсюлмани.

Интересно е да се отбележи, че в Завет не са записани мюсюлмани овцевъди, което показва, че юруците от махалите му, зарегистрирани преди едно столетие са го напуснали и са се пръснали наоколо. Сеид Осман се настанил в дн. с. Веселец и му дал за известно време името си – Шеремет Сеид Осман. Юмер Факъх пък минал срещу него на отвъдния десен бряг на р. Крапинец и дал началото на с. Юмерлер (изчезнало преди 150 г., в гората Ири асар).

Османската империя вече била преминала през върха на славата си и започвали годините на упадък и анархия, свързани с бунтовете на еничарите и засилената експлоатация на производителното население. В края на XVI в. войските на влашкия владетел Михай Витяз, подпомагани и от въстаналото българско население, довели до ново опустошаване на Северна България, включително и на Лудогорието. Османската империя вече водела непрекъснати войни с Австрия и Полша

и за издръжката на армията облагала цялото население – и българско и мюсюлманско – със специален военновременен данък – авариз, който бил натурален и представлявал определено количество храни, главно ечемик за фураж, което населението задължително трябвало да предаде. Облагането ставало по данъчни единици – ханета.

От регистрите за авариза през 1676 г. се вижда, че само с. Завид трябвало да изнесе 31 стамбулски килета ечемик, което се равнява на около 1 240 кг. А през 1683 г., когато Ян Собийски разгромил великия везир Кара Мустафа под Виена, херазградската каза трябвало да изнесе на русенското пристанище 12 000 килета ечемик и 3 000 килета пшеница за брашно. От тежкия данък пропищали и българи и мюсюлмани и всички села подали жалби за отмяната или намаляването му. Първенците им се явили пред разградския кадия да изложат съображенията си. От Завет се явили челеби Ахмед и Ес Саид Абдул Гани челеби, т.е. Блаженият, образован Абдул Гани, който бил дошъл няколко години преди това в Завет от Истанбул с мисията да засили ортодоксалното мюсюлманство. Жалбата на населението била оставена без последствие, въпреки ходатайството на такава важна личност като Абдул Гани.²⁵

С разрешение от султана Абдул Гани челеби построил през 1681 г. „в „прочутото градче Завед“ джамия. Това дело на мисионера от Цариград може да се свърже с две важни събития от последната четвърт на XVII в., които засягат Лудогорието. Това са: разпространението на казълбашите и второто масово помохамеданчване на Североизточна България.

Влиянието на казълбашкото-алианско учение, център на което станало текето Демир баба трябвало да се пресече. Още

в началото на века шейх Азиз Махмуд Хидаи бил отправил писмено оплакване до султан Ахмед I, че в Дели орман живеят все още „симвенисти“, последователи на шейх Бедредин Симави, които имат голямо влияние сред населението и са в много добри отношения с казълбашите.²⁶ Всички трябвало да бъдат насочени към дин исляма. Към дин исляма трябвало да бъдат привлечени и запазилите се все още българи, които в отзвук на настъпателните войни на Австрия и на избухналите въстания в Търново и Чипровци, се вдигали с оръжие и през 1689 г. в редица села от Провадийско и Разградско, където „по сговор помежду си, набрали бойно оръжие и муниции и започнали бунтовни и разбойнически действия, с цел да вредят злостно на мохамедовия народ от съседните околии.“²⁷

Въстанията били потушени, хиляди семейства се изселили в чужбина, а други трябвало да променят вярата си. По предание, разказано от 75-годишния Пъндък Юсеин на Георги Кисъов през 1915 г. „Тогава станало потурчването и в с. Завет. Имало черква, тогава я разрушили. Една част от българското население, ония които не искали да променят вярата си, избягали в Бесарабия. Други пък били изклани (в Касап кулак). Останалите се потурчили. Тогава се потурчил и нашият прадядо, родоначалникът на Пъндъците и направил джамия срещу черквата. Направил я на разстояние 200 крачки от разрушената черква.“²⁸ Българщината била смъртно ударена. Казълбашите също били подложени на преследване и принудени да крият обрядите и събранията си. Макар че не тачели джамиите и не ходели в тях на молитва, те издигнали във всяко свое село джамия с викало, за да не се излагат на гнева на правоверните мохамедани, представители на властта. Самото теке Демир баба станало убежище за някои българи

през тежките години от края на XVII и началото на XVIII в. В регистрите за данъка джизие, който бил плащан само от християните, в края на XVII в. в текето са записани имената на Георги Пришелец, Радул Влаха, Кръстю Йове и Петър Георги.²⁹

В същия регистър са записани имената на българи и в с. Завет, 4 души, с. Кьосе Абди (Райнино) – 4 души и с. Кокарджалъ (Малък и Голям Поровец) – 13 души. Българският елемент все още не бил изчезнал от Централното Лудогорие. Българите, които живеели тук били предимно овчари. Овчари-джелепкешани били и повечето мюсюлмани в селата на Лудогорието и както едните, така и другите понасяли много щети и притеснения от аяните, представителите на централната власт, които откупували данъците от държавата, а после ги събирали произволно с излишък, който присвоявали. Аянският произвол обединявал овцевъдите от различните селища и те често правели колективни оплаквания. В едно такова оплакване от селата: Кемаллар (Исперих), Завид, Волона, Бююк и Кючук кокарджа (Малак и Голям Поровец), Мумджълар (Свещари) и др. се казвало, че по-рано джелепкешанският данък се събирал без пречки, като се правел списък и се издавала заповед, а собствениците сами си преброявали овцете и предавали десетината на откупвача. Ако се случело да има недостиг до определената цифра на доставката, той се дотъкмявал „по разбирателство и законен път, в присъствието и с участието на всички.“³⁰ Сега обаче, казва се в молбата им, „новите аяни с повече ни натоварват, насилствено вземат и ни угнетяват, като ни натискат и принуждават да даваме повече.“³¹

Молителите искали „да се издаде нова заповед, която да пресече беззаконията“ на аяните. Централната власт имала интерес Лудогорието да не се бунтува и издала такава заповед

със султански ферман от 18.IV.1754 г. С него най-строго се разпореждало на кадията в Херазград (Разград) да се спазват законите и разпоредбите по събирането на железпекешанските овце, като в списъците при недостиг, да се дотъкмява и разпределя “в присъствието на всички, като не се допуска допълнително изискване на овце, нито пък се дават каквито и да било други поводи за притесняване”.³²

Общите действия в противопоставянето на централната османска власт от страна на българското и част от мюсюлманското население в Лудогорието продължили и през XVIII и XIX в., когато обединените им действия понякога били оглавявани дори от високопоставени лица, като разградския аянин Гяур Хасан ефенди, за когото Раковски казва: „Той не мъчеше българите, но още ги защитаваше от скитащите си тогава делибашии.”³³

Б Е Л Е Ж К И

1. История на България, т. I, С., 1961, с. 137 и сл.
2. Евлия Челеби, Сеяхатнаме, т. III, Истамбул., 1898, с. 345; Стр. Димитров, История на гр. Толбухин, С., 1968, с. 14.
3. НБКМ ОАК 217/8 л.33а. Документът е упоменаван от Б. Цветкова. Два документа в музейната сбирка в Исперих, единият от които интересен ферман за железпекешаните; Ръкописната апокрифна казълбашка книга „Велятнаме за чудесата на Демир баба султан” се пази като семейна реликва, частно притежание, все още непреведена цялостно и необнародвана. Същата е ползвана от автора няколкократно досега. Микрофилмирана е през 1972 г. и ксерографирана през 1982 г.
4. Фр. Бабингер, Румелише шрайфен, Берлин, 1938, с. 62; Относно годините на въстанието има и други мнения, вж. П. Парушев, Шейх Бедредин Еретика, С., 1981, с. 128.
5. Б. Илиев, Текето Демир баба, старо тракийско светилище в Лудогорието, Векове 1982, кн. 6, с. 69-70.
6. Пак там.

7. Може би именно след този бунт е бил разрушен манастира и землището му да е било дадено в мюлк или хас на някой от висшите сановници. възможно е Кара Даут паша от преданието да е румелийският бейлер бей Даут паша, който в битката при Варна през 1444 г. е командвал дясното крило на султанската армия, състоящо се от румелийските спахии.
8. Серафеддин Йалткайа, според П. Парушев, цит. съч., с. 139; Евлия Челеби, цит. съч.; Стр. Димитров, Толбухин..., с. 14; П. Ников, Татари и българи и средновековието, БИБ, г. II, кн. 3, с. 192
9. Изказвания на казълбашии в този смисъл има от много селища. Б. Илиев, Материали за казълбашите от североизточна България, машинопис, с. 5. и сл.
10. Б. Цветкова, Паметна битка на народите, Варна 1969, с. 264.
11. П. Петров, Съдбоносни векове за българската народност, С., 1975, с. 262.
12. НБКМ ОАК 129/8, л. 33а
13. НБКМ ОАК 129/3
14. М.Т.Гюкбилгин, XV и XVI асърлада Едирне ве Паша ливасъ вакъфлар, мюлкляр, мукаданлар, Истамбул, 1952, с. 8; В. Мутафчиева, Аграрни отношения в Османската империя през 15 и 16 в., С., 1962, с. 117 и 133.
15. ИБКМ ОАК 129/8, Разчитането и преводът на документа.

ПРОТЕСТНИ АКЦИИ НА БЪЛГАРСКОТО И
МЮСЮЛМАНСКОТО НАСЕЛЕНИЕ ОТ ЛУДОГОРИЕТО
СРЕЩУ ЦЕНТРАЛНАТА ОСМАНСКА ВЛАСТ
ПРЕЗ XV – XVIII ВЕК

Лудогорието паднало под османско иго 7 години преди окончателното завоюване на България. За да заздрави властта си в района, както свидетелства Евлия Челеби, султан Баязид I Илдъръм „настанил в него татари и войнишки групи от анадолските племена”, които започнали да си грабят жени от местното население. Придошли и първите пастирски задруги (оджаци). Новите заселници били привърженици на един патриархален ред и първобитен комунизъм, несъвместим със зараждащия се аристократичен, феодален спахийски ред, поради което по социално положение били по-близо до местното българско население, отколкото до завоевателите османци. Отношенията им с централната власт често били отбегнати и враждебни.

За тези отношения, запазени както през XV, така и през XVI и XVII в., има данни в няколко турски документи, съхранени в народната библиотека и в музейната сбирка в Исперих, а също и в апокрифната, ръкописна казълбашка книга „Веляетнаме за чудесата на Тимур баба султан”, неизползвани цялостно досега в научния оборот.

Първата съвместна акция на несъгласие и противопоставяне на централната власт, в която участвали редом с угнетените български селяни и мюсюлмани-заселници, било първото в османската държава антифеодално въстание на шейх Бедредин Симави, подкрепено от влашкия войвода Мирча I Стария. Въстанието на шейх Бедредин продължило

две години – от 1416 до 1418 г. и Лудогорието било най-трайното му огнище. Според Франц Бабингер негов духовен център станало текето Демир баба, намиращо се в центъра на Лудогорието. Във въстанието взели участие както тюркоезичните заселници, така и българите от околните села, някои от които като Завет, Белица, Черковна, Липник и др. си запазили имената непроменени през робството. След поражението на въстанието, населението на Лудогорието преживяло и разочарованието от разгрома на Владислав Варненчик през 1444 г., а също така и вълната на първото масово помохамеданчване през 1515 г. Тогава в запустелите селища се завърнала само част от населението им, а в горите започнали да се заселват пастирите юруци от Анадола. Според един Опис на вакъфите в санджака Никопол, съставен към средата на XVI в., в изоставеното и запустяло село Завет се приютили само: Стоян Препек със сина си Димитър, Никола Братан със сина си Иван, братята Малчо и Петко и Петковия син Стойко, Станко и Драгой – синове на Драгуш, Трено, синът на Петри, Недялко син на Иван, Минчо син на Добре, Никола син на Йовко и още неколцина. Селото било дадено като мюлк на великия везир Ибрям паша, който го превърнал във вакъф (дарение) към имарета Мурадие. Жителите били задължени да плащат данък и да обслужват с труд имарета (страноприемницата). Със същите задължения били обложени и юрушките махали: Сеидосманлар (Сеидосмановци), Бехлюляр (Бехлюловци), Юмер факъхлар (Юмерфакъхвци) и пр., все „мюсюлмански махали, намиращи се в гората в обсега на селището Завид”. В тях освен ония, които дали имена на селищата били още Тимур, син на Мустафа, Али син на Салих, Фалкальфакъх, Байрамлу Дургут, а също наскоро приетите в

новата вяра Юсуф син на Абдулах, Али син на Абдулах, Сефер, Исмаил и Кадемлу, все наречени синове на Аллаха. В селото живеели няколко българи разселници от други селища: Недю преселец, Драган преселец, Добри син на преселец, Радул Новосел и др.

Както над едните, така и над другите тегнело задължението да плащат парични и натурални данъци и били изложени на произвола на местните кадии. И едните, и другите не можели да се примирят с този произвол и намирал начин да изразят протеста си. В книгата Валяетнаме са отразени първите изяви на местния казълбашки герой, проявил се като защитник на социално слабите през XV век. Той изобличил и наказал самозабравилите се разградски кадия, който преследвал жестоко длъжниците си и защитниците на истината и много от тях избесил. Наказал също и самозабравилите се син на Арсланкьовския ходжа, когото хората вече не можели да понесат.

Разказите за Демир баба отразяват отношението на лудогорското мюсюлманско население към представителите на централната власт. За отношението и отпора срещу същата от страна на българското население пък научаваме от споменатия Опис на вакъфите. В него е отразена съдбата на селата Волона и Сърнево. В документа е отбелязано, че в землището на „село Волона, спадащо към шуменския дербент (път, проход)“ често били намирани убити хора и затова селото е прогонено и запустяло, т.е. като бунтовно селото е било наказано. За село Сърнево пише, че като „много опасно харамийско свърталище“ било обезвредено от тутраканския субаша Бали бей, син на военачалника Яхя паша. Бейт построил до селото теке, на което вакъфирал доходите на селяните и им възложил тегобата по

поддържането на странноприемницата и преминаващите през теке. Двете села не са локализирани досега сигурно, но като се има предвид, че старото име на с. Голям извор е Караджа арнаут, т.е. Сърнево арнаут, което по-късно става Кара арнаут (Черния арнаутин), може да се твърди, че то е бунтовното с. Сърнево, което е трябвало да поддържа близкото теке до гара Самуил. Това предположение се подкрепя и от обстоятелството, че Голям извор открай време е било привилегировано (вакъфско), каквото е било и съседното му с. Хърсово, вакъф на великия везир Рустем паша. И в двете села били заселени арнаути, българи от Западна Македония.

Волона се задържало като българско селище през целия XVI и в следващия XVII в. От един запазен регистър на джелепкешаните, съставен към 1573-74 г. се вижда, че в него братята Радослав и Койо Кочмар са отглеждали по 250-300 овце, а също по толкова имали и Драгой Тодор и Слав Петър. Като големи овцевъди в Караджа арнаут (вер. Г. Извор), както било вече преименувано с. Сърнево, в регистъра са посочени „арнаутите“: поп Коча, зет му Гюка и Гюка Мано, чиито стада били от по 500-600 овце. В Завид пък джелепкешани, които трябвало да дават доставка на държавата били 7 души: Кайно Булгар и Велко Добро с по 500 овце, Стою Кръстю с 300 и Радул Косо, Смол, Иван Райко и Иван Коско с по 250 овце. В другите лудогорски села джелепкешаните били мюсюлмани. Те били длъжни да предават по една десета част от стадата си.

Османската империя вече била преминала върха на славата си и навлизала в годините на упадък и анархия, свързани с бунтовете на еничарите и засилената експлоатация на населението. За войните с Австрия и Полша били необходими храна и фураж. За издръжка на армията цялото

население – българско и мюсюлманско, се облагало с военновременен натурален данък – авариз. От регистрите за авариза се вижда, че през 1683 г., когато Ян Собийски разгромил Кара Мустафа под Виена, Разградската каза трябвало да предаде 12 000 килета ечемик и 3000 килета пшеница за брашно. От Завет се явили Ахмед челеби и Ес Саид Абдул Гани челеби, които бил дошъл от Истамбул с мисията да засили ортодоксалното мюсюлманство в Лудогорието. Въпреки ходатайството жалбата на населението била оставена без последствие.

Мисията на Абдул Гани челеби започнала с построяването през 1681 г. на джамия в „прочутото градче Завет“. Тя може да се свърже с две важни събития от последната четвърт на XVII в.: разпространяването на казълбашите и второто масово помохамеданчване на Северозточна България. Още в началото на века шейх Азиз Махмуд Хидай се оплаквал на султан Ахмед I, че в Делиорман все още живеят последователи на шейх Бедредин Симави, които имат голямо влияние сред населението и са в много добри отношения с казълбашите. Те трябвало да бъдат насочени към правата вяра. Там трябвало да бъдат приютени и бунтуващите се българи, които през 1689 г. „от редица села в Разградско и Провадийско, по сговор помежду си, набрали бойно оръжие и муниции и започнали бунтовни и разбойнически действия, с цел да вредят злостно на мохамедовия народ от съседните околии“. На протестите било отговорено с натиск. По предание, разказано от 75-годишния Пъндък Хюсеин на Георги Кисьов през 1915 г.: „Тогава станало потурчването и в с. Завет. Имало черква, тогава я разрушили. Една част от българското население, ония, които не искали да променят вярата си, избягали в Бесарабия.

Други пък били изклани (в Касап кулак). Останалите се потурчили. Тогава се потурчил и нашият прадядо, родоначалникът на Пъндъците и направил джамия срещу черквата. Направил я на разстояние 200 крачки от разрушената черква“.

Българщината била смъртно ударена. Казълбашите също били подложени на преследване. Текето Демир баба станало убежище и за някои българи.. В регистрите за данъка джизие в него, в края на XVII в. са записани имената на Георги Пришелец, Радул Влаха, Кръсто Йове и Петър Георги. В същия регистър са записани и имената на четирима души в с. Райнино, четирима в Завет и тринадесет души в Кокарджалъ (Малък и Голям Поровец). Те били овчари – джелепкешани. Такива били и много от мюсюлманите в селата на Лудогорието. И едните, и другите понасяли много щети и притеснения от аяните, поради което често правели колективни оплаквания. В едно такова оплакване от селата: Кемаллар (Исперих), Завид, Волона, Бююк и Кючук кокарджа (Малък и Голям Поровец), Мумджълар (Свещари) и др. се казвало, че по-рано джелепкешанският данък се събирал без пречки, като се правел списък и се издавала заповед, а собствениците сами си преброявали овцете и предавали до сетината на откупвача. Ако се случело да има недостиг до определената цифра на доставката, той се догъкмявал „по разбирателство и законен път, в присъствието и с участието на всички.“ Сега обаче, казва се в молбата им, новите аяни с повече ни натоварват, насилствено вземат и ни угнетяват, като ни натискат и принуждават да даваме повече.“ Молителите искали да се издаде нова заповед, за да се пресекат беззаконията на аяните. Такава била издадена с ферман от 18.IV.1754 г., където се

предписвало „да не се допуска допълнително изискване на овце, нито пък да се дават каквито и да било други поводи за притесняване.”

Общите действия в противопоставянето на централната османска власт от страна на българското и част от мюсюлманското население в Лудогорието продължили и през XVIII и XIX в., когато обединените им действия били оглавявани дори от високопоставени лица, като разградския аянин Гяур Хасан ефенди, за когото Раковски казва: „Той не мъчеше българите, но още ги защитаваше от скитащите се тогава делибашии”.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ИЗСЕЛВАНИЯТА ВЪВ ВРЪЗКА С РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА ОТ 1768-1774 ГОДИНА И УЧАСТИЕТО НА ИЗСЕЛНИЦИТЕ В ПОМОЩ НА РУСКАТА АРМИЯ

Научно съобщение, направено на 5.V.1974 г. на научната сесия, посветена на 200-годишнината от сключването на Кючуккайнарджанския мир в Силистра.

*В степях зеленых Буджака,
где Прут /заветная/ река
обходить руския владенья,
при бедном устье ручейка
стоит безвестное селенье.
Семействами болгары тут
/в убогой дикости/ живут,
храня родительские нравы,
питаяс трудом
и не заботятся о том,
как ратоборствуют держави
и грозно правят их судьбой!*

А.С.Пушкин

Великият поет на Русия се е срещал с изселените през Руско-турските войни българи в Буджака - Южна Бесарабия по време на интернирането му в Кишинев от 1820 до 1822 година. Незавършената наброска е отразил цялата им злочеста съдба.

Всяка Руско-турска война още от времето на Петър Велики, събуждала у балканските народи надежда за

освобождение и те с готовност грабвали оръжието. След това се проточвали изселническите колони, от които най-многолюдни били българските. При екатеринините войни, от които първата, Румянцевската, завършва с Кючуккайнарджанския мир в 1774 година, това явление взема масов характер.

Изселниците били настанявани в пустите степи на Южна Русия, наричана Новорусия, които те разработвали като колонисти редом с неотдавна заселилите се там запорожци и малоруси-сектанти, бягащи от преследванията на Петър Велики и Ана Ивановна.¹ Руското правителство поощрявало тази колонизация не само заради култивирането на пустеещия край, но и поради обстоятелството, че заселниците от крепостите покрай полската граница изпълнявали и граничарска служба. Сред тях се намирали представители на всички балкански народи. Още в средата на XVIII в. били заселени около крепостта Света Елисавета, в северната част на Херсонска губерния и в североизточната част на Екатеринославска губерния австрийски сърби, доведени от полковник Хорват и съставляващи един хусарски и един пандурски полк.² В 1753 година по р. Ингул, на границата на Екатеринославска губерния, бил заселен един новоказашки полк, съставен от заднестровски молдовани.³

Сърби, черногорци и хървати били вече около 1000 душ в началото на Румянцевската война, в която взели участие. След войната и по време на следващите войни, редом с други, небалкански колонисти, в Южна Русия придшли албанци и гърци и се засилил приливът на румънски заселници в Херсонска губерния и в Южна Бесарабия.⁴

Българите, най-многолюдните заселници, били едни от първите още от началото на XVIII в., когато от Софийско се

изселило семейството на Караджови, преименувано на Каразини. Достоверни сведения за българските заселници, обаче, имаме едва от средата на XVIII в., когато руският сенат с указ от 24.IV.1752 година настанил 620 семейства в Новомиргород на р. Виси, а след това в селищата на сръбския хусарски полк на р. Синюха.⁵ На следващата година 70 семейства били настанени в Южна Бесарабия, в с. Чешма. Те са едни от първите заселници българи в Буджака.⁶ Десет години по-късно, във връзка с манифеста от 24.XII.1762 година за приемане на задгранично заселници⁷ една група българи се настанили около Киев, а друга се присъединила към сръбските и гръцки колонисти в Черниговска губерния.⁷

Много от тия българи, заедно с другите заселници балканци, взели участие във войната 1768 - 1774 година, било като обикновени войници в редовете на своите полкове, било като разузнавачи в тила на турците и допринесли много за успехите на руската армия и за повдигане духа на поробеното население южно от Дунава, което на някои места въстанало и след това трябвало да се изселва на север. Особена е заслугата в това отношение на кадровия разузнавач, българин от руската армия, Назар Александрович Каразин, във връзка с дейността на когото трябва да се свързва и голямото изселване на българите от Силистренско, през 1773 година, още преди края на войната.

Назар Каразин е роден през 1731 година в Украйна. Баща му Александър Григорович бил капитан от руската гвардия. Дядо му, софийският архиепископ Григорий Караджа се бил изселил в Русия още по времето на Петър Велики. Фамилното му име от Караджа било променено на Каразин и останало такова за потомците му. Самият Назар, завършил

инженерния кадетски корпус и участвал в Седемгодишната война, където бил ранен. По-късно, като майор от инженерните войски, владеещ отлично български, турски и гръцки език, той бил изпращан от генерал Румянцев с тайни мисии в тила, на турците и за отличното им изпълнение бил произведен в чин подполковник.

Когато започва войната през есента на 1768 година и граф Румянцев поема от неспособният княз Голицин командването на Първа армия за действия към река Пруг, и река Дунав, Назар Каразин заедно с други офицери разузнавачи, заминал в тила на турците. Снабдени със специално възвание на императрицата Екатерина към “гръците и славянските народи”, написано по препоръка на Каразин със славянски букви и напечатано на тънка хартия, те имали за цел да раздвижат местното поробено славянско и гръцко население за задружни действия с руската армия и да разузнаят крепостите и пътищата в Турция.

Предрешен като прегърбен калугер е дълга брада, под името Симеон Пупчин, родом от Далмация, снабден със свидетелство от Киевския архимандрит, че се изпраща да посети светите места в пределите на турската империя, 50-годишният българин преминал замръзналия Дунав в началото на 1769 година и за около два месеца обходил българските и сръбски селища по южния бряг на реката. С чертожните инструменти, скрити в специално изготвената поклонническа бъклица, той заснемал крепостите и стратегическите пътища, а от кухнята бастун и от двойните корици на псалтира си, вадел тънките листчета на възванието и го пръскал между жадно чакащите освободителната руска армия българи и сърби. Те трябвало да въстанат като наближи руската армия и с нейна помощ да

се освободят от турското робство. Задружно с тях трябвало да действат и власите от другата страна на Дунава, поради което Каразин (вероятно през април с.г.) отишъл в Букурещ да уговори съвместните действия с командира на тамошния доброволчески отряд Спатар Кантакузино. После отново минал Дунава и продължил обиколката си по балканските села и градове, докато през лятото бил заловен в Одрин като заснимал един от бастيونите на крепостта. Успял да избяга от затвора, опитният разузнавач се явил през септември в шаба на генерал Румянцев начело на събран от него “отряд от 2000 арнаути”, доброволци от балканските поробени страни. Повечето от тях били българи. Отрядът взел участие във военните действия, които започнали.⁸

През септември 1769 година Румянцев обсаждал Хотинската крепост в Северна Бесарабия. Турското командване събрало един полк от молдовани, власи и “други християнски народи, живеещи зад Дунава” и го изпратило в помощ на обсадената крепост. Обаче, и тия хора вместо да се сражават против Русия, оставили родината си и семействата си и се явили при командувачия армията генерал-фелдмаршал граф Румянцев Задунайски, от когото били приети и служили под знамената му на собствена издръжка безотлъчно през цялата война” - се казва в една запазена записка от Паметника на законите за букските казаци.⁹

Хотинската крепост била превзета на 20 септември 1769 година, а на 9 ноември с.г. била заета молдовската столица Яш.¹⁰ Румянцев изпратил отряди към Галац, Браила и Букурещ. Авангард на отряда за Букурещ били доброволците на подполковник Каразин, с които той заел града и пленил турския васал, каймакама Григорий Гига с цялата му свита.

После отрядът участвал в сраженията при манастирите Фокшани и Комани.¹¹

През 1770 година и 1771, когато били заети Кагул, Крим и Гюргево и започнала дипломатическа борба между двете воюващи страни, Назар Каразин вече не бил в армията поради заболяване, но неговите „арнаути“ продължили да служат. Продължил да служи и споменатият полк от доброволци, преминал на руска страна при Хотин. След войната участниците в този полк получили земи и привилегии и поставили началото на Бугската казашка войска.¹² За участвалите в този полк българи се казва, че „били турски поданици, увлечени под руските знамена от любов към вярата и езика на своите братя словене.“¹³

В Бугската казашка войска били зачислени и изселниците от най-масовото, регистрирано от онова време изселване от Силистренско, през 1773 година, което заслужава по-обстойно изследване. За него се съобщава, в капиталния труд на А.Скалковский и в летописа за село Олшанка от свещеникът Владимир Лобачевски, част от който летопис е отпечатана в Киев през 1887 година под заглавие “Бугское козачество и военния поселения”.¹⁴

Основната маса на тия изселници били жителите на село Алфатар, Силистренско. Какви точно са били причините да се изселят не може да се каже с положителност без въвеждане в научен оборот на нови данни, но те трябва да се свържат както с ра-зубнаваческата дейност на подполковник Каразин, така и с неуспешната обсада на Силистра от фелдмаршал Румянцев през юни 1773 година. Това изселване, макар и бегло, е засягано често в исторически, поселищни и други изследвания.¹⁵ и относно годината му има застъпени две становища:

Преобладаващото становище е, че изселването е станало още по време на войната в 1773 година, обаче, се срещат и автори, които считат че то е било след сключването на Кючук Кайнарджанския мир в 1774 година.¹⁶

Един от тях, професор Романски, засягайки този въпрос мимоходом във връзка с изследванията на местното силистренско, гребенско население, без критичен анализ на известните вече данни върху това събитие, е приел като най-вероятно годината 1774, свързвайки изселването с оттеглянето на руската армия след сключването на Кючуккайнарджанския мир. Болшинството автори, обаче, са единодушни, че изселването е било през 1773 г. Най-авторитетният от тях, А. Скалковски, който е събирал данни сред самите изселници 60 години след събитието, когато още е имало живи свидетели и който автор всъщност ползват и допълват всички останали казва:

„Жителите на селото Флатар, близо до крепостта Силистра, почти 400 семейства, се обърнали към тогавашния главнокомандващ руската войска, незабравимия граф П.А.Румянцев - Задунайски, просейки ПОКРОВИТЕЛСТВО И ЗАЩИТА при прехода им на руска земя, дето те ЖЕЛАЕЛИ да се поселят. Граф Румянцев милостиво ги приел и поръчал на майор Щерич със 72 хусари да ги преведе от брега на Дунава до крепостта св.Елисавета”.¹⁷

От анализа на текста, че Алфатарските жители молели за “покровителство и защита при прехода им на руска земя, дето те желаели да се поселят”, е ясно, че те трябвало да тръгнат незабавно и искали да получат разрешение за това. Силното им желание да тръгнат веднага е можело да бъде породено само от невъзможността да останат повече в своите домове, а тази

невъзможност е можела да бъде поради угрозата от кървава разправа на турската власт след оттеглянето на руската армия. Понеже от текста е ясно, че алфатарци „желаели“ да отидат в Русия, но още не били тръгнали, тъй като им трябвало разрешение, „покровителство и защита“, каквито искали от главнокомандващия, и че това е станало в момент на неподготвено тръгване през лятото на казаната година и не далече от селото, може да се допусне с положителност, че срещата с Румянцев е станала към 10 юни 1773 година, когато той снел обсадата на Силистра и се оттеглил на 10 версти от крепостта, разпореждайки прехвърлянето на армията обратно зад Дунава.¹⁸

Румянцев, който бил привърженик на колонизацията на Южна Русия, която тогава достигала само до р. Буг, разрешил на алфатарци да тръгнат и им дал за охрана 72 хусари под командата на майор Щерич с поръка да ги отведе до крепостта св. Елисавета. Нито отправянето им именно за крепостта св. Елисавета, нито охраната поверена именно на сръбския майор Щерич били случайни. Както вече е известно около крепостта св. Елисавета били поселищата на сръбския хусарски полк, към който без друго се е числел и майор Щерич и в тези поселища е имало вече от преди 20 години българи. Някои от тях може би са били и войници в сръбския хусарски полк и при възможна среща с алфатарци, тук при Силистра, са им повлияли да пожелаят, да се заселят именно при тях.

Скалковски съобщава определено, че изселниците 400 семейства са били „жители на селото Флатар“. Владимир Лобачевски, обаче, който е бил свещеник сред тези изселници 15 години подир публикуването труда на Скалковски, определено допълва, че между тях били „преселници и от други

места изпод Русчук и Видин, даже от Добруджа.”¹⁹ Като се има предвид това сведение и то се съпостави с действията на руската армия по Дунава през пролетта и лятото на 1773 година, и със събитията южно от реката, може с голяма вероятност да се предположи причината за това масово изселване още преди края на войната и сключването на Кючук-кайнарджанския мир.

От 19 май 1772 до 9 март 1773 година между двете воюващи страни имало примирие и се водела усилена дипломатическа дейност. Можело да се стигне до сключването на мир в Букурещ, ако не били интригите на френското и австрийското правителства. През това време военни действия не са се водели, армията била на квартири, северно от Дунава и южно от реката нямало нужда да има вълнения. Българите, сред които бил минал подполковник Каразин, още преди четири години, трябвало да мируват и да чакат.

Към края на 1772 година станало ясно, че военните действия ще се възобновят. През ноември турците започнали да закупуват и реквизират храни и да събират обоз от населението. През декември и януари следващата година фелдмаршал Румянцев също започнал да се готви за военни действия. Планът му бил да насочи главните си сили към Силистра и Русе, да ги превземе и да удари главната квартира на великия везир в Шумен.²¹ Във връзка с това, изглежда, че сред населението южно от Дунава, се явили нови емисари на руското командване, защото зачестили бягствата на българи северно от реката. Още през ноември 1772 година турските власти във Видинско се оплаквали, че “имало случаи на тайно минаване и забягване на раи” във Влашко, та цариградското правителство издало заповед за строги наказателни мерки и

зорка охрана на бреговата линия.²²

Действията през 1773 година се развили както следва: През февруари русите разгромили в Средиземно море отново турския флот и на 28 с.м. Румянцев получил заповед да мине на десния бряг на Дунава щом изтече срока на примирието.²³ Фелдмаршалът започнал действия обезпокоителни за турската армия, във връзка с които била и подготовката на въстания южно от Дунава.²⁴ Въстанията, естествено, следвало да избухнат в момента, когато ще настъпи армията, т.е. след свършването на примирието и прекъсването на преговорите в Букурещ. И наистина опит за такова въстание, тъкмо по това време в направен във Видинско, но безуспешно.

Събитията са се развили приблизително така: Сроктът на примирието изтекъл на 9 март и на 11 март турските дипломати са заминали от Букурещ. Десетина дни след това, един въоръжен отряд от българи - конници, се сформирал в гр. Видин и потеглил да обходи и вдигне на оръжие околните селища, но бил изненадан и разгромен още в града, в българския квартал Вароша. В сражението загинали 34 души въстаници, чиито вещи били продадени с протокол от 26 март 1773 година.²⁵

Щом във Видинско е установено раздвижване на българското население във връзка с предстоящите военни действия на руската армия, трябва да се предполага, че такова раздвижване е готвено и в Русенско и Силистренско, където трябвало да се развият военните действия, според плана на Румянцев. Във връзка с това не е случайно, че именно от тези райони, от Силистренско, Русенско и Видинско, сочи произхода на изселниците през 1773 година Владимир Лобачевски.

Разгромяването на въстаниците във Видинско било последвано от терор над българското население и вземане на остри мерки да се осуети подобно вдигане на раята в други райони, поради което въстаниците от другите места е трябвало да се затаят и да чакат по-удобен момент. Такъв дошъл с действителното приближаване на руската армия към крепостта Силистра.

Преминването на армията южно от Дунава станало в края на май и началото на юни 1773 година-далече под гр. Силистра. На 7 и на 12 юни предните турски сили били атакувани и отблъснати към Силистра и на 15 юни Румянцев обсадил крепостта. На 16 срещу 17 юни, с цел да прекъсне връзките между Силистра и Русе, Суворов превзел Тутракан и обърнал гарнизона му в паническо бягство. На 18 юни Румянцев атакувал Силистренската крепост.²⁶ При тази ситуация както в Силистренско, така и в Русенско българското население счело, че е дошъл моментът да се вдигне на въстание и отделни лица, а някъде и цели села, какъвто е бил изглежда случаят със село Алфатар, се вдигнали. Но докато въстанието се разгъне, събитията получили обрат.

Силите на Румянцев не достигали да превземе Силистра, а имало реална опасност да бъде отрязан откъм Пазарджик (Толбухин) и той снел обсадата. На 20 юни се оттеглил на десет версти от Силистра, а на 27 юни се прехвърлил зад Дунава.²⁷ Във връзка с този обрат на събитията може да се обясни и бързината, с която са потеглили за Русия както алфатарци, така и другите изселници “из под Русука и Видина, даже из Добруджи”.

Пътуването било дълго и трудно. “Дошли тук през есента -бележи Скалковски - те били разместени на презимувка

из селата Дмитриевка, Аджанка и Диковка”. Това настаняване е било временно. Окончателното им настаняване било решено чак когато граф Румянцев дошъл през зимата в Кременчуг и “подир. съвещание с местното началство те се поселили на избраното от тях място по река Синюха в село Олшанка, близо до Олвиопол, в Бобринецки уезд, Херсонска губерния, ²⁸ сега Кировградска област, Украинска ССР.

Подробности има в летописните бележки на Лабачевски, в които е разказана подробно и по-нататъшната съдба на заселниците, получили статут на казашко, а след това и на военно селище и дълги години водили безплодна борба за придобиването на статута и привилегиите на по-късните колонистки селища.²⁹

Достоверни сведения за други изселвания в Русия през 1773 година, засега няма известни, но трябва да се предполага, че случаят с алфатарци не е бил единствен, а само по-масов. Съставителят на Атласа на българските говори в СССР - С.Б.Бернщайн, отбелязва: „До нас са дошли сведения за преселването на българи на руска територия по време на Руско-турската война 1768 -1774 година. По разпореждане на правителството тях ги заселвали на отделни семейства по левия бряг на Буг. С течение на времето те били погълнати от преобладаващото тук украинско население. Друга била съдбата на сравнително голямата група българи (около 400 семейства), която се заселила в ... с.Олшанка” и т.н.³⁰

Видинските синджили от 1773-1775 година също свидетелстват за признание на турската власт, че през двете години, 1773 - 1774, стотици селски семейства напуснали своите домове и се изселили в неизвестност, т.е. избягали от Видинския край.³¹ Може би не всички от тях “стотици семейства” са

достигнали до Русия, може би повечето от тях са останали из Влашко и Молдова, но от своите родни огнища те са се изселили именно през Румянцевската война.

През войната са били изселени и тутраканските жители от Суворов на 10 май 1773 година, когато градът бил превзет, разорен и запален за пръв път от пълководеца. Те били 187 семейства, от които 299 мъже и 364 жени³² навярно са останали във Влашко, а след това някои са се завърнали отново в града след войната.

След приключването на войната с Кючуккайнарджанския мир изселванията на българи във Влашко и Русия продължавали. В своя труд за българските колонии в Бесарабия и в Новорусийския край, Скалковски пише, за този период и за периода на следващата, Суворовската Руско-турска война, следното:

„От 1769 до 1791 година се е почнало и се е продължило едно постоянно и доста значително преселване на българи и изобщо на заддунавски славяни в Бесарабия, тогава почти съвсем завоювана със силата на руското оръжие. Ние имаме достоверни сведения, че тогава са преминали до 2000 души от двата пола, и са се заселили в крепостите Измаил, Килия, Бендер, Аккерман. (където имаше известно време руски гарнизони), в градовете Кишинев, Рени, в земите на молдавските боери и най-последно между татарите в техните къщи и селища, разположени в Буджака”³³ За преселване на българи в градовете Измаил, Килия, Рени и Аккерман, съобщава и румънският изследовател на Бесарабия Замфир К. Арбуре.³⁴

За изселници след сключването на Кючуккайнарджанския мир и изтеглянето на руските войски съобщава и

Георги Димитров. Цифрата 160 хиляди, съобщена от него е приета безкритично от Вл. Дякович, изглежда нереално завишена,³⁵ обаче, съобщението, че „Много села запустели, както и в града Добрич не останал нито един българин”, изглежда достоверно, защото от приписките върху едно арменско евангелие личи, че през 1774 година много арменци и българи от Пазарджик, (Толбухин) били принудени заради симпатията им към русите през време на войната да търсят спасение и се изселили чак в Исмаилия, зад Дунава.³⁶

Част от изселените българи по време на Румянецвската война и след това, взели участие в помощ на руската армия, през следващите Руско-турски войни като бойци в Бугските казашки и улански полкове и като доброволци в т.н. арнаутски команди, съставени предимно от преселници балканци в Дунавските княжества – Влашко и Молдова. Така например, за Суворовската война от 1787 до 1791 година Лобачевски съобщава:

„През 1788 година сформиран бил от тези заселници (в с. Олшанка) половин хиляден казашки полк, който до сключването на мира се намирал непрекъснато в действие и бил при шурма на крепостите Очаков и Измаил.”³⁷ Много от тях били убити и ранени. И сега още, - продължава разказвача – някои от старите фамилии помнят онези олшанци, които се намирили в Бугския казашки кавалерийски полк и взели участие в шурмуването на турските крепости Очаков и Измаил.”³⁸

Шестдесет олшанци участвали под знамената на Четвърти бугски улански полк и в Дибичовата война през 1828-1829 г.,³⁹ а в Освободителната война от 1877-1878 г. олшанските българи били в Опълчението и няколко души от тях получили

Георгиевски кръстове за храброст.⁴⁰

С Георгиевски кръстове за храброст били наградени много от изселниците във Влашко и Молдова, взели участие като доброволци-арнаути в „Земската българска войска” и във Волонтирските команди на Димитрий Ватакиоти, Танас Недялков, Капитан Георги Мамарчев, полковник Липранди и др. през войните от 1806-1812 и 1828-1829 година.⁴¹

В помощ на Руската армия през Руско-турските войни на XIX в., се явявали не само заселниците от преди това, но и местните жители българи и всяка нова война довеждала до нови, все по-масови изселвания, върхът на които бил през 1930 г. след Дибичовата война, когато Руското правителство вече започнало да не приема колонисти и издавало билети за заселване в пределите на империята само на провинилите се за участие във войната с оръжие в ръка. поради тази причина и поради лошите климатични условия в степите на Южна Русия, много от колонистите след време се връщали обратно на юг от Дунава.

Това обратно връщане на българското население, а също така и появяването на власи и казаци (донски и запорожки) на юг от Дунава в края на XVIII и началото на XIX в. трябва да се разглежда не само в политически, но и в социален аспект, тъй като е свързано не само с Руско-турските войни, но и със социалния гнет във Влашко, Молдова и Царска Русия. Този гнет се явява понякога по-силен от политическия гнет в Турция и довел до легендата сред руското селячество, участвало по време на Румянецвската война в Пугачовския бунт, за съществуването на митичния „свободен град на Дунава Русчук”, легенда поетично разработена от руския писател Лесков.

Във връзка с участието на българите и другите балкански изселници в Руско-турските войни, интерес представлява разглеждането на проблема за т.н. „Арнауцки команди”, използвани като нередовна войска главно за партизански действия. Такава арнауцка команда до 100 души, предадена към майор Касперов, подпомагала действията на Суворов при втората атака на Тутракан на 17.VI.1773 година.⁴² Като „арнауцки” е отбелязан в тогавашните документи и отрядът на подполковник Каразин.⁴³

В следващите войни, тези „арнауцки” команди, наричани по-късно и волонтирски, прерастват понякога в големи бойни единици и вземат дейно участие във военните операции. Най-известни са командите на капитан Дмитрий Ватакиоти, грък по народност от 1810 година, на българите Стоян Индже войвода и Сава Бинбаши от 1821 година, на капитан Георги Мамарчев Буюклу и на руския полковник И.П. Лапранди от 1829 година. Всички те са били съставени само от изселници зад Дунава: българи, сърби, румънци, молдовани, гърци и албанци. Националната им принадлежност личи както по изявлението им, записано в списъка, така и по имената им. Интересно е да се отбележи, че в списъка на 116-те доброволци на капитан Мамарчев, въведени в научен оборот от проф. Романски, често при безспорното българско име като Драган Георгиев стои определението „румън”, а след румънското име като Петру Йон стои определено „булгар”.⁴⁴ Има и много имена без определена национална принадлежност след тях. Това навежда на интересни изводи за смесването на балканските етнически елементи при общуването им по време на съвместната борба срещу турската империя и формирането на националното им съзнание в зависимост от

преобладаващия език и култура.

Интересно е да се отбележи също, че в тия „арнауцки команди” истинските арнаути – албанците, обикновено са малцинство, а подавяващото болшинство са българите. Всички участници в командата са носели общото име „арнаути” без разлика на национална принадлежност, а началниците им, без разлика на числеността на командите, са носели обикновено названието „капитани”. „Арнаутите” в същност са се явявали представители на свободолюбивите балканци в края на XVIII и началото на XIX в., вдигнали се на въоръжена, непримирима борба срещу политическия и социален гнет в турската империя. Те са били въоръжен резерв на всяка революция и на всяка Руско-турска война. Че названието „арнаутин” не се е схващало като название за национална принадлежност на албанците в онова време, се вижда и от описанието на едно сражение, с участието на тия неспокойни балкански синове, оставено ни от А. С. Пушкин. За да ни даде представа за сражаващите се великият поет пише: „Представете си 700 души арнаути, албанци, гърци, българи и всякаква сбирщина, нямачи понятие от военно изкуство и отстъпващи пред 15 000 турска конница.”⁴⁵ Тук сборното, повече социално, понятие „арнаути” е поставено редом с безспорно националните названия на албанци, българи и гърци.

Пручването на изселванията във връзка с Руско-турските войни, както Румянецвската, така и останалите, поставя редица проблеми, които се явяват проблеми на солидарността и взаимопомощта на балканските народи по време на едни от най-тежките моменти в тяхната история, когато те встъпват в епохата на своето възраждане.

Б Е Л Е Ж К И

1. Н.С.Державин, Болгарския колонии в России, СБНУ кн, 29 от 1914 г., с. 7.
2. Пак там, с. 8 и с. 29.
3. Пак там, с. 8
4. Пак там, с. 8, 9 и 29; Е. Загоровский, Очерки по истории словенской колонизации в Новороссии в XVIII в., „Военно-исторический вестник“, кн. 1, Киев, 1913 г.
5. А. Скалковский, Болгарския колонии в Бесарабии и Новороссийском крае, Одеса, 1848 г., с. 3; Н. Державин, цит. съч., с. 9.
6. Крушеван, Статистическое описание Бесарабии, срвн. с. Г. Занетов, Български колонии в Русия, ПСП кн. 37-38 от 1891 г., с. 5
7. Н. С. Державин, цит. съч., с. 10.
8. Цонко Генов, Българи – офицери, борци за руско-българска дружба преди Освобождението, С., 1957 г., с. 6-14.
9. Вл. Лобачевский, Бугское козачество и военные поселения, Киев 1887 г., сигн. в Моск. библ. „Ленин“ А 150/161, с. 6.
10. Е. Дружинина, Кючуккайнарджикский мир, М. 1961 г., гл. III.
11. Цонко Генов, цит. съч., с. 12; Вл. Дякович, Българска Бесарабия, С., 1918 г., с. 78.
12. Вл. Лобачевский, Бугское козачество, с. 6.
13. Г. Занетов, Българските колонии в Русия, ПСП, кн. 37-38.
14. А. Скалковский, цит. съч., сигн. в Моск. библ. „Ленин“ 19/105;
- Вл. Лобачевский, цит. съч., сигн. в Моск. библ. „Ленин“ А 150/101
- От същия автор, Летопис прихода с. Олшанки св. Йоана Милостивого църква, в. „Херсонские епархиални ведомости“, съхранявана в одеската библиотека „М. Горки“.
15. Сб. Силистра и Добруджа, С., 1927 г., с. 231; Сб. Добруджа С., 1918 г., С. Романски, Народностен характер, с. 250; Л. Милетич, И. К. Бунина и др.
16. С. Романски, Народностен характер, сб. Добруджа, 1918 г., с. 250; И. К. Бунина, Говор ольшанских болгар, М., 1951 г., с. 3.
17. А. Скалковский, цит. съч., с. 3-6.
18. Д.П.Бутурлин, Картина войн России с Турцией в царствование Екатерины II и Александре I, СПб 1829 г., ч. I, с. 78-84.
19. Вл. Лобачевский, Бугское козачество, с. 5.
20. Е. Дружинина, цит. съч.
21. Ю.Р. Клокман, Фелдмаршал Румянцев в период руско-турецкой войне 1768-1774 г., М., 1951 г., с. 123 и сл.
22. Христо Гандев, Един опит за въстание във Видинско през 1773 г., ИПр кн. 6 от 1954 г.
23. Е. Дружинина, цит. съч., с. 248.
24. Хр. Гандев, цит. съч.; Ю. Клокман, цит. съч.
25. Хр. Гандев, цит. съч.
26. Д.П.Бутурлин, цит. съч., ч. I, с. 78-84.
27. Пак там.
28. Вл. Лобачевский, цит. съч.
29. Пак там.
30. С.Б.Бернщайн, Атлас болгарских говоров, М., 1958 г., с. 9.
31. Видински саджли, рег. № 46, л. 44а II, според цит. съч. на Хр. Гандев.
32. М.Н.Богданович, Поход Румянцева, Потемкина и Суворова втурции, Спб, 1852 г., с. 58-59.
33. А. Скалковский, цит. съч., с. 4.
34. Z.K. Aibure, Basarabia in seculul XIX, Vucur. 1899, с. 95.
35. Г. Димитров, Княжество България, Пловдив 1896 г., ч. II, с. 75.
36. Ара Маргос, Едно известие за преселването на населението на Хаджиолу Пазарджик през 1774 г., в. „Добруджанска трибуна“, бр. 27 от 1960 г.; За същото Стр. Димитров, История на гр. Толбухин, С., 1968 г., с. 45.
37. Вл. Лобачевски, Бугское козачество, с. 7 и 8.
38. Пак там, с. 8.
39. Пак там, с. 19.
40. Херсонские епархиални ведомости, 1888 г. № 23, с. 719.
41. Щерю Атанасов, Селските въстания в България на края на XVIII и началото на XIX в. и създаването на българска земска войска, С., 1958 г., с. 231, с. 250 и др.; С. Рмански, Георги Мамарчев и доброволческата му команда от 1928-1829 г., Сп на БАН кн. XXII от 1921 г., с. 197-206; И. П. Липранди, Восточний вопрос...
42. Генералисимус Суворов, Сборник документов, сигн. в държ. библ. „Кирил и Методий“ 98833, вж. рапорта на Суворов от 20.06.1773 г.
43. Цонко Генов, цит. съч.
44. С. Романски, цит. съч. за Г. Мамарчев и доброволческата му команда. Посочените имена са № 89 и № 77 в списъка.
45. А. С. Пушкин, Кърджали, повест.

СИЛИСТРЕНСКАТА КРЕПОСТ ПО ВРЕМЕ НА РУСКО-ТУРСКИТЕ ВОЙНИ

(Лекция, прочетена през януари 1975 г.,
пред приятелите на музея в гр. Силистра)

Руско-турските войни, превърнали надеждата за освобождение от “дядо Иван” в реалност, започват в края на XVIII век и продължават през XIX век, като изиграват важна роля за пробуждането на българския народ. При тези войни, с малки изключения, театърът на военните действия е преминавал на юг от Дунава и почти винаги Силистренската крепост е била обсаждана, а няколко пъти и превземана.

Първата от тези войни, по времето на Екатерина, наречена Румянцевската, започнала в 1768 година и свършила в 1774 година с Кючуккайнарджанския мир. През тази война за първи път крепостните стени на Силистра видяли руските войници.

Пролетта на 1773 година Генерал Румянцев прехвърля войските си южно от Дунава, при Измаил и Хърсово. Пътищата към Силистра били залети от пролетните води. Градът се отбранявал от 30 хилядната армия на Осман паша, заела позиция на пет версти пред града. Румянцев настъпил с три колони. Започнал битката.

Силистра не била вече тясната средновековна крепост. Срещу мощната артилерия били издигнати широки стени със земен насип и дълбок ров пред тях, опасващ целия, град, който можел да издържи дълга обсада.

Румянцев преценил, че лесно ще притисне Осман паша към Силистра, но се страхувал от подкрепление откъм Шумен и Русе и затова заповядал на Суворов да превземе Тутракан и

да прекъсне пътя. Суворов изпълнил заповедта.

Денят е 12 юни 1773 година. Осман паша стои с армията си по височините пред Силистра и не мърда. Срещу него на височините между Дунава и езерото Галица е фелдмаршал Румянцев. Дясното му крило, под командването на генерал Ступишин, тръгва напред в колона. Лявото крило, под командата на генерал Потемкин, го следва на разстояние. Изведнъж конницата на Осман паша се спуска във вихрена атака срещу авангарда на дясното крило. На внезапния масов натиск на спахийската кавалерия никой не може да издържи. Трите батальона под командата на генерал Вайсман са обкръжени, но се бият храбро. А в това време от двете страни се втурва руската кавалерия. Спахиите обръщат гръб. Осман паша дръпва армията и отстъпва пред стените на самия град Силистра. Зад стените нахлува страхът. Русите идват! Крепостите не устояват на русите!

Атаката започва с утрото на 18 юли. Турската конница се понася стремително в центъра срещу колоните на генерал Потемкин и ги обкръква. Генерал Вайсман с дясното крило мъжествено прониква пред източните стени на града и прогонва турците в самата крепост. Генерал Ступишин се спуска с резерва в помощ на Потемкин и отрязва турската конница, но генерал Ингелшорм не издържа натиска пред Русчушката порта и отстъпва.

Боят под стените на Силистра се затяга. А по пътя откъм Пазарджик (Толбухин) Черкез паша с осем хиляди конници връхлита обоза. Приближава и армията на сераскера Нуман паша. Той може да им отреже тила. Румянцев вдига обсадата и заповядва прехвърляне на войските зад Дунава.

През пролетта на 1774 година фелдмаршалът идва

отново. Дясното му крило трябва да атакува Русе. Лявото се насочва към Шумен. В авангарда е прославеният генерал Суворов. На 9 юни 1774 г. с осем хиляди души, той разбива в срещен бой четиридесет хилядната армия на Абдул Резак паша при Козлуджа и принуждава великият везир Мухсин Заде да преговаря за мир с Румянцев. От 22 юни Румянцев с две дивизии е пред Силистра, но не иска да среща тука пратениците на великия везир и разполага лагера си над село Ключуккайнарджа. Тука на 15 юли 1774 г. сто и един оръдейни залпа възвестяват сключването на историческия мир и края на войната.

В 1787 г. започва в т о р а т а Екатерина война, наречена С у в о р о в с к а т а. Театърът на военните действия е на север от Дунава. Суворов громи турската армия и превзема Измаил. Хиляди дезертъори бягат на юг и плякосват Североизточна България. В империята започва анархия. В Южна България се плискат мътните вълни на кърджалийската стихия, а в Северна България започват аянски размирици. Най-силният аянин е видинският Осман Пазвантоглу. Срещу него воюва русенският Исмаил Тръстениклиоглу. За Силистра се домогва Йълъкоглу.

По време на размириците, в които Йълъкоглу помагал на Пазвантоглу срещу Тръстениклията, за Силистра настават най-черните дни на несигурност и ужас, които достигат своя връх през 1802 година. Това е все времето на султан Селим III, който безуспешно се опитва да въведе реформи.

През 1806 г. над разлюляната турска империя се пускат облаците на Третата руско-турска война, вече по времето на цар Николай. Султанът искал да осигури дунавските крепости и признал за свои представители примирилите се вече аяни. Йълъкоглу бил признат за владетел на Силистра, но титлата

сераскер на дунавския флот била дадена на заместника на Тръстениклията Мустафа Байрактар от Русе. Когато Мустафа Байрактар с шест хиляди души трябвало да мине във Влашко срещу руската армия през март 1807 година, според едно донесение “наши предани приятели” го нападнали и разбили напълно. Това без друго са били български въстанически отряди, но може би е участвал и самият Йълъкоглу, който имал стара вражда с Русчукския аянин, а освен това поддържал тайно приятелски връзки с русите и дори получил 20 000 червонца подкуп от главнокомандващия генерал Михелсон.

Силистра е важна крепост на Дунава, една от четирите важни крепости по пътя на русите и тук през май 1807 година пристига великият везир Ибрахим паша с тридесет хилядна армия, форсира Дунава и се отправя срещу русите. При Обилещ, обаче, той е разгромен на 2 юли и пак се връща зад Дунава при Силистра.

Повече военни действия не се предприемат, защото се разиграват други драматични събития от голям мащаб. Еничарите детронират султан Селим III и поставят на трона братовчедата му Мустафа IV. Мустафа Байрактар от Русе тръгва заедно с румелийските кърджалии и въстнали българи да възстанови Селим III. А в това време тайно в Тилзит се срещат руският и френският императори. От юли до ноември Мустафа Байрактар е господар на положението в Цариград и причина за мистериите в султанския дворец, където той сваля Мустафа IV, но на трона идва брат му Махмуд II, защото Селим III е удушен минута преди спасителят му да влезе в двореца. В същия дворец Мустафа Байрактар, вече като велик везир, намира гибелта си на 15 ноември. През 1808 г. генерал Милорадович преговаря в Букурещ със Софроний Врачански като

представител на българския народ.

Българите могат да помогнат с оръжие на руската армия. През пролетта на 1809 г. генерал Прозоровски организира български отряди с големина до 80 души, но страхувайки се от селяните, назначава за началници само имотни и влиятелни между българите, като полковника от влашката кавалерия Тодор, родом от Силистра.

От август 1809 г. главнокомандващ е княз Багратион-бъдещият герой от Бородинската битка. Княз Багратион поглежда с пълно доверие на българите, организира Българска земска войска от четири бойни полка и се готви за решителни сражения през есента с цел да превземе Браила и Силистра. Йълькоглу не пропуска да поддържа връзки с русите. Особено разположен е към казашкия атаман Платов, другият бъдещ герой от Бородинската битка.

На отрядите на Платов и на генерал Милорадович, Багратион възлага завземането на Силистра - яката крепост. Пътят им е преграден от сераскера Хосрев паша, който е разбит на 4 септември и се оттегля зад стените на Силистра. Нетърпеливият, бърз атаман Платов се втурва в ранното утро на 9 септември с шест оръдия, открива огън от 400 крачки и дава ултиматум на гарнизона да се предаде. Истински казак! Йълькоглу се усмихва:

- Напразно мислите да вземете леко Силистра. Още нито едно ядро не е паднало в града.

В крепостта, която е значително разширена и укрепена, са събрани 12 000 души със сто и тридесет оръдия. На 11 септември княз Багратион я блокирва. От изток е корпусът на генерал Милорадович, от запад - атаман Платов. На 14 септември атаманът изпраща до коменданта Йълькоглу

приятелско писмо: Портата сега си затваря очите за предишните му връзки с Русия и го ласкае, защото има нужда от него, но уверен ли е той, че когато ѝ падне случай няма да го даде жертва на многочислените му врагове? Не е ли по-добре да се предаде и да се посели в Русия, дето ще му бъдат предоставени всички удобства?

Комендантът на Силистра мълчи. Руските кораби блокирват крепостта и откъм Дунава и я подлагат на бомбандировка. Една граната улучва дома на Йълькоглу. В града избухват пожари.

Разездите съобщават, че изпратената от Русе подкрепа от великия везир Юсуф паша наближава към силистра. На 5 октомври Йълькоглу отговаря на Платов: “Дружбата ми с Русия съществува, но аз съм нищожен слуга на блестящата порта”.

От пленници се разбира, че Йълькоглу е склонен да предаде града, но сераскерът Хосрев Мехмед паша и дума не дава за това. Той очаква от Русчук тридесет хилядна армия под командата на трима паши, която се разполага на 9 октомври по височините при село Татарница и веднага се окопава на позиция. Княз Багратион идва в корпуса на атаман Платов.

Започва епичното сражение пред Татарница, на 10 октомври 1809 г. Пехотата е наредена на една линия в шест двубатальонни карета. Между тях са кавалерията и артилерията - един хусарски, три драгунски и четири казашки полкове. Шест казашки полка пред каретата приключват бойния ред, а в тила, за отрязване на атака откъм крепостта, се разполага генерал-майор Лисаневич.

На разсъмване, в четири часа на 10 октомври 1809

година леките казашки полкове се понасят като лавина. Турската конница ги посреща и казаците хукват обратно. Спахиите ги гонят с увлечение. И изведнъж върху тях се стоварват скритите полкове на драгуните и хусарите. Тогава княз Багратион заповядва атака.

Централното каре на Архангелския и Воронежкия мускетарски полкове тръгва към левофланговата турска батарея и с ожесточен бой я завзема. Хусари и казаци преследват бягащите турци. Деснофланговото каре на Московския и Малоруския гренадирски полкове настъпва покрай Дунава, по ската на брега, посрещнато от гъсти тълпи еничари, излезли от окопите пред Татарица. Сражението е ожесточено.

Княз Багратион изпраща на помощ два драгунски полка с шест оръдия, но конете им са изтощени, а противникът силен. Положението е критично. Княз Багратион изпраща и Украинския полк, който увелича в атака драгуните и отхвърля новодошлите албанци в отстъпление. В това време три хиляди души от обсадените в Силистра излизат из Тутраканската порта да ударят в тил русите, но срещат огъня на генерал Лисаневич, а долетялата кавалерия от корпуса на генерал Марков ги заставя да се приберат в крепостта. Към 5 часа следобяд боят продължава по цялата линия. Бойното поле е осеяно с две хиляди турски и 500 руски убити и ранени войници. На 14 октомври княз Вагратион сменя обсадата на Силистра и се отправя през Дунава на зимни квартири.

На другата година царят сменя Багратион с младия граф Каменски. Армията настъпва на юг от Дунава. На 23 май 1810 година, по обяд, Силистра е в обхват. На 26 май граф Каменски заповядва всички оръдия да открият огън по крепостта. Избухват пожари. Подпален е един барутен погреб и взривът

разрушава част от крепостната стена. На 30 май Сюлейман ага Йълъкоглу предава ключа на града на главнокомандващия генерал Каменски. Ключът ще престои в руската столица век и половина, за да бъде върнат през 1948 г. на силистренци от съветския генерал Гундоров.

Силистра остава цяла година в руски ръце. Изстрадалото българско население успява да дострои започнатата от 1808 г. своя църква, вкопана в земята, за да не е по-висока от един човешки ръст и строена само нощем, за да не дразни господарите.

През април 1811 г., новият главнокомандващ генерал Кутузов срива крепостните стени на града и го изоставя. Защо му са на великия пълководец тия турски крепости? На него му трябва жива сила. И той отново организира българските доброволци в отряд от две хиляди души за действие в района на Силистра. Сред доброволците е и Георги Мамарчев от Котел.

Турците заемат опразнените от Кутузов крепости и Йълъкоглу започва да възстановява силистренските укрепления, но от трите хиляди негови бойци само 400 души остават в града. Това се разузнава на 11 юни 1811 г. от 30 души българи в отряда на Димитрий Ватакиоти. Кутузов иска да знае силите в Силистра, защото започва знаменитият си маньовър срещу великия везир при Русе.

Примамен на влашкия бряг в блатата, доведен през есента пред разгром, великият везир не бърза да сключва мир, тъй като Наполеон вече се готви за поход към Москва. За да станат още по-отстъпчиви турците, трябва да се натисне със сила тук-таме.

Трябва отново да се превземе закърпената силистренска крепост.

На 12 октомври 1811 г., през нощта, генерал Гампер слиза под града с два батальона от Козловския полк и три ескадрона драгуни и казаци. Отряд от 138 българи е стоварен над крепостта. На разсъмване русите минават в атака и бързо овладяват вала на полуразрушената крепост. Защитниците бягат на тъпци към Тутраканската порта, но тук ги чакат българите. Редом с ротмистър Ватакиоти е и командата на Георги Мамарчев. Пръв се изказва на крепостния вал Илия Мингляр. Турците вдигат бяло знаме. Хиляди падат в плен. Останалите побягват през Шуменската порта към гората, преследвани от казаците и драгуните. Малцина успяват да се укрият между хълмовете. Сред тях е и командващият Сюлейман ага Йълъкоглу, наричан още Иликлиоглу. За два часа и половина Силистра е отново в руски ръце. Генерал Гампер окончателно разрушава всички укрепления и като отнася богати трофеи отново минава на влашкия бряг, оставяйки казаците за разузнаване по пътищата.

На 5 май 1812 г. мирът се сключва в Букурещ. Русите си заминават. Йълъкоглу остава да възстановява разрушения град. Той е най-силният аянин в Силистра, но времето на аянската мощ е минало. Централната власт се е стабилизирала и отваря тефтера със сметките на бившите бунтовници. Йълъкоглу търси спасение в Русия, но там той е чужденец. Старият бунтовник срещу султана се връща разкаян и морен, но враговете му са много и зли. Той живее преследван като вълк из Добруджа, докато един ден го обграждат и убиват.

Следващата Руско-турска война е през 1828 - 1829 г. През периода между миналата и тази война в Турската империя били извършени реформи от султан Махмуд II. Еничарите били изклани и прогонени, а на тяхно място въведена редовна армия

по европейски образец. Същевременно на немския военен инженер на турска служба генерал Хелмут фон Молтке е възложено да издигне върху разрушените до основи градски стени крепост. С робския труд на населението от околните села и каменоделци от цялата страна градът се облича в нова каменна премяна, около която се проточва отново дълбокият ров. Четири моста се спускат през него пред четирите порти и всяка порта има по две кули и по две караулни помещения. Стените им са иззидани от хубав дялан варовик. На главната порта Стамбул капия са издялани един срещу друг два релефа на вързани лъвове, символични пазачи на крепостта. Два релефа на ламии са издялани на Тутраканската порта.

Но нито символичните пазачи - зверове, нито здравата каменна стена с десет бастиона, нито новата войска на султан Мурад II ще спасят града от руската сила, която за трети път ще се изсипе около него през лятото на 1828 година.

А заедно с нея и многобройните команди на българските волонтири, сред които е прославеният Георги Мамарчев Буюклю със своята дружина от 120 момчета.

Ожесточено сражение се разгаря през нощта на 9 август, когато генерал Рот изтегля по склона своите войски, срещнати в ръкопашна схватка от излезлите от крепостта табори. На разсъмване през източната порта излиза конницата и отново натиск от гъсти тъпци стрелци към центъра. Осемнадесет часа оръдията от всички бастиони непрекъснато блъват огън и желязо срещу траншеите и редутите на русите, а пехотата и кавалерията се спускат от атака в атака. Мъжеството и храбростта на русите компенсират малобройността им. Пръв сред храбреците е граф Буксгевден. Златошитият му лейбхусарски мундир блести винаги в предните редици на

атакуващите или сред най-опасните ръкопашни схватки. Дори турците гледат с възхищение на този “алтън паша” и никой не хвърля куршум срещу храбреца. Грехота е да се убие такъв човек!

Сражението се повтаря през нощта на 15 срещу 16 август. А през това време по тайни пътища из горите на Делиормана се движи изпратеният от Шумен петхиляден конен отряд на Карадженов паша, натоварен с барут и патрони. С вихрена атака на 30 август той се втурва към Татарница и се вмъква в крепостта през Тутраканската порта Чеир капия.

На 12 септември армията на генерал Рот е сменена от генерал-адютанта княз Шчербатов, който има повече артилерия и устройва нови редути още по-близо до града. Сред войските му са и българските волонтири, разположени на острова срещу града, по левия бряг на Дунава, или като предно постове по пътищата. Сред тях е и отряда на капитан Георги Мамарчев.

“Предводител на самоволно отделение, съставено от българи, Георги Стойков Мамарчев Буюклю капитан, родом от Котел... пресякъл беше Дунава и пазеше да не премине нито един турчин, нито една лодка в помощ на обсадените в Доростол”. - пише Г. С. Раковски.

На 20 октомври главнокомандващата генерал-фелдмаршал граф Видгенщайн разпорежда обсадната артилерия да се придвижи в близките редути и три дни да бие непрекъснато по крепостта, а след това да започнат преговорите. Свива студ. Наближава зима. Силистра трябва да бъде превзет преди коледните пости. започналият проливен дъжд три дни и три нощи дави обсаждащите и залива с тиня траншеи, редути и землянки. На 22 октомври извива

незапомнена снежна виелица, огласяна от оръдейните залпове. Командващият обсадата граф Ленажерон педантично изпълнява заповедта на главнокомандващия: три дни огън по крепостта и след това преговори. А капитан Георги Мамарчев със своите храбри доброволци, възползвайки се от фъртуната, се промъква в един от източните редути пред крепостта и като го превзема, обръща оръдията му към града.

“Той се качва откъм Дунава с триста от своите избрани българи на крепостта и овладявайки един от най-главните крепостни логури (табии) обръща топовете към града... За това дело му се проводи орден “Св. Ана” и скъпоценна сабя от руския цар Николай” - пише пак Раковски. А участникът в обсадата волонтирският командир капитан Васил Хадживълков, казва по-късно в спомените си:

“Падането на Силистра стана през коледни пости, все в 1828 г. и при пристъпа ѝ се отличи нашият съотечественик Георги Мамарчев Буюклю от Котел.”

Всъщност и след ожесточената бомбандировка крепостта не е паднала, а съгласно указанията на главнокомандващия на 23 октомври генерал ланжерон изпраща парламентьор, комути пашата отговаря: “Имаме ферман от султана да загинем под развалините на Силистра”.

Отказът е рязък като поледницата, която сковава къщи и дървета. Над града се сипе сняг и суграцица. По Дунава се появяват първите ледени кържи. Пътищата са засипани от преспи. Трябва час по-скоро да се изтегли армията на левия бряг.

На 27 октомври обсадата на Силистра се сменя. Малка част само и флотилията остават да наблюдават гарнизона до пролетта. Тогава новият главнокомандващ генерал Дибич ще

се втурне направо към седалището на великия везир в Шумен и ще заповяда на полковник Липранди да състави нов отряд от 300 конници и 600 пехотинци, предимно българи, за партизанска война в горите на Делиормана, а на генерал Красовски ще възложи обсадата на Силистра. За да падне крепостта трябва да се минират и взривят стените ѝ. Най-удобен за това е секторът между пети и шести бастион, източно от Тутраканската порта. Тук дълбоките траншеи, редути и ходове са почти на един хвърлей място от крепостния ров. Руската артилерия бие по стените и бастионите със снаряди и конгревови ракети от Тутраканската до Шуменската порта и подкопаването и минирането върви с бързи темпове. Генерал Красовски и генерал Горчаков са денонощно на най-близките редути.

На 31 май е улучен барутния погреб на четвърти бастион и взривът събаря укреплението, а през нощта се получава радостната вест за разгрома на везирската армия при Кюлевча. Гръмко “ура” проехтява по целия фронт и блъсва стените на обречената крепост. Генерал Красовски изпраща парламентьор за безусловна капитулация. Сераскерът хаджи Ахмед паша и престарелият трибунчужен Серт Махмуд паша упорито отговарят: “Законът повелява да се защитаваме до последния човек”.

Срещу 10 юни цяла нощ се излива проливен дъжд. Пороищата затлачват безмилостно траншеи и проходи. Моментът е удобен за атака и Серт Махмуд паша не го пропуска. С отчаяно мъжество той отговаря на руските мини и контра мини със запалени бурета барут, търкулвани от крепостта срещу руските траншеи.

На отчаяната съпротива отговаря безумна смелост. През

нощта на 12 срещу 13 юни по насипа на разрушената стена се изкачват доброволци под дъжд от куршуми и ръчни гранати. Сапьорите бързо залагат мини. На 14 юни страшен взрив срива пети бастион. Втори взрив на 15 юни го изважда окончателно от строя. Трети взрив на 16 юни откъртва новия флаг на шести бастион. Четвърти взрив на 17 юни пробива стените между двете укрепления. Артилерията стреля през открития пролом направо в града. Сега на бастионите трябва да се изкатерят доброволци и като обърнат оръдията към града и съседните укрепления, да прогонят от тях турците и да подготвят падането на крепостта.

Сераскерът Хаджи Ахмед и Трибунчужният Серт Махмуд паша с ужас виждат подготовката за масова атака и на 18 юни предлагат преговори. На 19 юни генерал-майор Флоров с пет батальона и осем леки оръдия минава в церемониален марш през града и взема всички бастиони и изходи на крепостта. Над Силистра заплющават руските знамена. А на полето край града след благодарствен молебен, се устройва величествен парад.

Генерал Красновски е доволен. Деветхилядният гарнизон на Силистра, с 253 оръдия и флота от 26 малки и големи съдове, е изваден от строя. Сега напред към Шумен и оттам през Балкана с генерал Дибич към Одрин.

Отново загърмяват топовете около Силистренската крепост през Кримската война. Тогава Енгелс писа: “Силистра има за русите първостепенно отбранително значение и то е толкова голямо, че ако те не я превземат могат да считат своята кампания през тази година за загубена”.

Главнокомандващ на армията е седемдесетгодишният фелдмаршал Паскевич. Негов началник щаб е княз Горчаков.

Нерешителност и неувереност се чувства в действията им. Турски главнокомандващ е потурнакът Омер паша. Комендантът Муса паша заповядва да изгорят Волната и на 1 декември 1853 година огромен пожар обхваща квартала от четирите страни.

На 24 април генерал Шилдер построява мост под Силистра. На 29 април е първата бомбандировка на града. Турците влизат в дълбоките хумби, а бездомните воленци се приютяват в незавършената руска църква. Крепостта е обхваната само от три страни, тъй като 55 батальона и 30 ескадрона не достигат да бъде блокирана напълно. Младият инженер полковник Тотлебен, бъдещият герой на Севастопол и Плевен недоумява от бавността на главнокомандващия. Недоумява и младият офицер Лев Николаевич Толстой, току-що пристигнал от Кавказ в Дунавската армия като свързка на началника на артилерията. За него армията не е само щикове и саби, а човешки съдби и преживявания. Той се запознава с българите от съседните села Алмалий и Еникьой и ги обиква.

Обсадата на крепостта върви бавно. На 7 май започва устройването на подстъпи срещу Арап табия. Укрепителната система на града сега е изведена далече по височините и се състои от седем форта, наредени като мъниста на гердан. Като жълтица сред тях е Меджидие табия със зиданите си стени и дългобойната си артилерия. От двете ѝ страни са Деирмен, Арап, Орду табия, Кючук Мустафа и Игланли табия. Всеки форт има от 6 до 8 оръдия и по няколко хиляди войници.

На 8 май огънят се прехвърля върху ниската Деирмен табия, а срещу Арап табия усилено се строят подстъпи и редути. На 15 май в Силистра влиза Селим паша от Египет с четири полка и сто души кавалерия. Българите се изпокриват в миши

дупки. Княз Горчаков разбира, че докато крепостта не се блокира няма да може да се превземе, защото от Шумен идват подкрепления. На 1 юни княз Бебутов завзема Калипетрово със своите кавалеристи и сключва обсадата. Горчаков заповядва в утрото на 9 юни Арап табия да се превземе и крепостта да се шурмува. През нощта войниците се изнасят на предната позиция. Лев Николаевич Толстой пише: “Към сутринта с приближаването на момента за действие, страхът отслабна, а към три часа, когато се очакваше ракетата като сигнал за атака, аз бях в такова хубаво настроение, че ако пристигнеше известие, че шурмът няма да се състои много щях да се огорча.”

И наистина такава съобщение пристига. Обсадата се сменя, тежките оръдия се смъкват още същата нощ и пехотата се оттегля към моста при село Гърлица. Заедно с руските войски потеглят и хиляди българи от околните села. Така Силистренската крепост, без да влезе в решително сражение е изоставена от русите. Войната се изнася далече на север, но тежестите ѝ остават край бреговете на Дунава. Една юбилейна монета, отсечена през 1855 година с изображението на Силистренската крепост, остава за спомен, че главната квартира на турската армия е била установена в града.

За последен път Силистренската крепост вижда руски войски в утрото на 10 февруари 1878 г., когато след сключването на Одринското примирие, вече в края на Освободителната война крепостта е следвало да бъде предадена и турският гарнизон я напуснал под звуците на прощалния марш “Кал Селяметлен”.

1. Гинералисимус Суворов, сборник документов и пр. ... сигн. в ДВ КМ, София 98833.
2. Бургаское козачество и военныя поселения, Киев 1887 сигн. в моск. библ. В.И. Ленин - А 150/161
3. Ю.Р.Клокман, Фелдм. Румянцев в период Руско-турецкой войны 1768-1774, Москва 1951, сигн. в моск. библ. С 20/205
4. Кючук-кайнарджийский мир 1774 г. от Е. И. Дружинина, М. 1955 г.
5. А. СД.П. Бутурлин, Картина войн России и Турцией в царствования Екатерины II и Александре I, СПб, сигн. в моск. библ. В. И. Ленин.
6. Ген. ф-л кн. Паскевич, его жизн и деятельность, составил кн. Щербатов, СПб, сигн. в моск. библ. 120/178.
7. А. Петров, Война Росси и Турцией 1806-1812 г. СПб 1885, сигн. в моск. библ. 464/165 и 955/224 И 937/224, 3 тома.
8. И. Смирнов, Жизн и войнска деяния ген. от инф. графа Ник. Мих. Каменского, М. 1814, сигн. в моск. библ. И 113/119.
9. Л. М. Андрианов, Руско-турская вайна 1806-1812 г. СПб 1912 г.,сигн. в моск. библ. 426/104.
10. Лукьянович, Описание Турецкой войны 1828-1829 г.
11. И. П. Липранди, Особенности войн с турками.
12. И. П. Липранди, Болгария из записок.

СИЛИСТРЕНЦИ И ВЕЛЧОВАТА ЗАВЕРА

(документален разказ)

Одринският мир от септември 1829 година слага край на войната. Обезлюдените села на силистренската каза бавно започват да се оживяват. Заселват се и нови хора. Част от приселническата вълна от Тракия, на връщане за родните места се отклонява и разлива в силистренските села. Оживява се и градът. Занаятите се развиват. Абаджии и бояджии тръгват по селата. Строят се домове в града и във Волната. Комендант и кмет на града е прославеният капитан Георги Мамарчев.

Роден към 1786 г. в будния Котел, още двадесет годишен Георги Мамарчев се записва доброволец в земската българска войска, сформирана през войната от 1806-1812 годна. И получава орден „Св. Георги“ за проявена храброст. Когато през 1821 г. избухва Гръцката завера, Мамарчев отново е в редовете на доброволците. А през 1828 година неспокойният войн и командир на собствен отряд от около двеста души. За боевете около Силистра получава нов орден „Св. Ана“ и скъпоценна сабя. После, увлича Сливенския и Котленски край, за въстание,но е арестуван от генерал Дибич и изправен пред военен съд. Съдът го оправдава. И волонтирският капитан става комендант на Силистра. Той не се отказва от мисълта да освободи България с въстание. Една песен не му дава мира:

*„Стига си скитал, Буюкли,
с белите руски солдати.
Ела си братя отърви
от яничарските золуми...”*

Трябва да се избърза докато руските войски са още в Силистра. Най-добре е да се започне от Търново.

В старата столица най-уважаван и богат търговец е Велчо Атанасов Джамджията. Уважаваните, богатите първенци и чорбаджиите трябва да се привлекат в движението. В България няма князе и боляри и те трябва да поведат простите селяни и занаятчии, както в Гръцката завера от 1821 г. „Завера” – така и те ще нарекат своето въстание. „Велчовата завера”, така ще остане записано в историята.

Велчо Джамджията слуша капитан Мамарчев с радост и вълнение. В целия Търновски район първенците ще прегърнат своето дело на Заверата и ще доведат с оръжие хората си. За прикритие най-добре е да се срещат в Плаковския манастир. Игуменът му отец Сергей е народен човек. Трябва капитан Мамарчев да идва по-често и с офицерската си униформа. Да поддържа вратата в Русия!

В Търново има голям хан, ханът на Ганю Силистренлията. Ганю Витанов побягна от Силистра преди войната и се засели в старата българска столица. Работите му провървяха и той стана ханджия и търговец на ракия, който скита из делиорманските села и често прескача до Влашко и Силистра. В Търново живеят още Стоян Добруджалията и Цаньо Бабукията. Всички са заклети във Велчовата завера. Ганю Витанов е връзка с русчущките завераджии. По него и по други търговци, посветени и заклети в делото, ще поддържат връзка. Великденските камбани през пролетта на 1835 г. ще възвестят началото на бунта и капитан Мамарчев ще поведе българската войска.

Уви! Пред Великден предател чорбаджия осуетява всичко. Новите мъченици на Търновската Велчова завера увисват на бесилките. Стоян Добруджалията побягва във Влашко. Ганю Витанов Силистренлията напълва дисагите с ракия, яхва коня и напуска тайно Търново. Той е от първите, които занасят в Силистра страшната вест. И се крие при

роднини, докато всичко в Търново утихне. Дъщеря му, малката Бяла Бона, ще запомни всичко и след години ще превърне хана на баща си в резиденция на българските въстаници.

Капитан Мамарчев, заради руския мундир, е отведен във Видин при Валията и оттам в Цариград пред Султан Махмуд II.

- Викаха ме и аз дойдох. Това ми е занаятът. Аз съм волонтирски капитан!

Себе си той не жали, но иска да спаси другите и се мъчи да омаловажи работата.

- Когато дойдох, питах ги: къде ви са пушките, топовете, къде ви са хората?

Султан Махмуд II реформаторът, иска да научи онова, което добре знае за реда в своята държава и за причините на недоволствата и въстанието. И го чува смело и откровенно на чист турски език, от устата на човека, воювал три пъти срещу неговия трон.

„Докато се отнасят свирепо и безчовечно с българите турците няма да отбегнат от това зло”.

Такъв ще си остане капитан Мамарчев през всичките 11 години на тежкото си заточение и в последното свое писмо ще пише на 16.VII.1846 година:

„Болестта е неверна, а смъртта неизвестна... Предайте на (моя син) Стефан сабята и оръжието, (за да ми ги донесе), че може би скоро ще ми бъдат нужни, за да ги употребя скоро за в полза на Отечеството, ако бъда жив”.

Смелият капитан не доживява да се включи в борбата. Но делото му не отива напразно. Народът узрява за своята свобода и в борбите за нея вземат участие и силистренци, смелите стратници и последователи на капитан Георги Мамарчев, на Ганю Витанов Силистренлията, на Цаньо Бабукията и Стоян Добруджалията.

БОЙЧО ВОЙВОДА

130 години от гибелта му

Сред хайдушките предводители от първата половина на XIX век, когато, под влиянието на започналия процес на Възраждането и на Руско-турските войни, стихийното съпротивително движение срещу османското иго започнало да преминава в новите форми на организирана въоръжена борба, особено място заема Бойчо войвода. Този класически хайдутин, който водил дружина цели три десетилетия и на два пъти воювал редом с руската армия, дълбоко оценил регламентираната дисциплина и уставните правила за водене на въоръжената борба, поради което счел за нужно да състави такива правила и за българските хайдушки чети. Те са известни като „Законът на Бойчо войвода”, спазван от всички хайдушки войводи през XIX век и достигнал до нас чрез възпроизвеждането му от Филип Тотю, който бил ученик на Бойчо войвода.

Законът на Бойчо войвода предхожда съставения по-късно, през януари 1867 г. Привременен закон за народните горски чети от Г. С. Раковски и нарежда автора си на прехода между стихийното хайдутство и революционното четничество, в което ще се изяви вече ученикът му Филип Тотю. В този хайдушки кодекс, извлечен от многогодишната практика на борците за народни правдини, са включени редица правила за устройването на четата и взаимоотношенията между четниците и войводата, задължителни за спазване правила, свързани със сигурността на четата и наказателните разпоредби за неспазването им, които най-често се свеждат до тежкото наказание смърт. Законът със своя революционен хуманизъм придава на хайдушките чети характер на народни бойни

единици, в които бойците се наричат войници, а четата горска дружина.

Бойчо войвода е роден в тревненските колиби Цепераните, днес съставна част на община Вонеща вода, Великотърновски окръг, около 1800-1805 г. Баща му бил убит като хайдутин още когато Бойчо бил на 7 години и освен него оставил сираци и двамата му братя: Петър на 12 и Георги на 3 години. Непримири с робството и притесненията на чорбаджийте, Петър и Бойчо, щом възмъжали, влезли в хайдушката чета на Маньо Кършака. После Бойчо хайдутувал и при прославения Цоньо войвода, а когато започнала Руско-турската война през 1828 и 1829 г., той съставил с братята си самостоятелна дружина и се поставил на разположение на руското командване. Участвал в обсадата на Силистра и в боевете за осигуряване придвижването на армията към Шумен и към старопланинските проходи. Придружена от десетина казаци, дружината на Бойчо войвода често била изпращана напред да събира сведения за противника. Веднъж в схватка с башибозушки табор тя оставила на полесражението 50 убити противници, а другите обърнала в бягство.

Когато войната свършила с Одринския мир и руските войски се оттеглили, а доброволческите части били разпуснати, Бойчо се оттеглил с дружината си в Стара планина и бил готов заедно с Георги Мамарчев, да вдигнат въстание в Сливенско за освобождението на България. Руското командване не било съгласно и изпратило казашки части да арестуват непокорниците. Георги Мамарчев бил предаден на съд, а Бойчо войвода, заедно с двамата си братя изпратен на заточение в някаква далечна сибирска крепост. Непокорните старопланинци престояли там само две години и една нощ

прескочили през стените ѝ. При падането малкият брат Георги си счупил крака и помолил да го убият, а Бойчо и Петър през Перся и Цариград, успели да се завърнат в родината си.

Бойчо събрал нова дружина в Стара планина и станал страшилище за притеснителите чорбаджии и за поробителите османлии. Лете ходел по планината, а зиме се прибирали при верни ятаци. Петър се задомил и се прибрал в с. Геленджик (сега Димитър Ганево), Толбухински окръг, а Бойчо се оженил в с. Арнаут, сега Пороище, Разградско и затова мнозина считали, че е тамошен. За сигурност той честоменял зимуванията си, ту в Разградско, ту в Провадия, ту във Варна или Цариград. За него Панайот Хитов пише: „Бойчо довел семейството си в Провадия и започнал да излиза по горите и планините систематически. Той е ходил 27 години по Стара планина, по Дунавската линия и по бреговете на Черно море от Видин до Варна и от Варна до Цариград.”

Когато започнала Кримската война и руските войски отново обсадили през лятото на 1853 г. Силистра, Бойчо войвода отново се влял с дружината си като волонтир в руската армия. Когато обаче обсадата била снета през юли и руските войски се оттеглили към Крим, Бойчо се отделил с другарите си, върнал се и отново развял байряк по Стара планина. По хайдучкия му закон започнали да излизат и други дружини, които пречели на турската армия и на администрацията и така косвено подпомагали обсадените в Севастопол руски части. Сливенският управител Зейнил паша бил принуден да предприеме срещу четите военни операции от голям мащаб. По Стара планина започнали истински сражения. В едно от тях, заедно с байрактаря си Георги, загинал и Бойчо войвода. Било в началото на юли 1856 г., според едни в местността Косов

камък, при колибите Череша, а според други при Бели бук, на Хаин боаз.

Бойчо войвода загинал, но останал брат му Петър, който отмъстил на предателя, виновник за разбиването на четата. Останали и учениците на Бойчо, войводите: Димитър Калъчлията, Пейо Буюклията, Златьо Конарченина и Филип Тотю, станал войвода на революционна чета през 1867 г. и на боен отряд от 400 души при Сръбско-турската война в 1876 г.

САВА БИНБАШИ И ПОБРАТИМЪТ МУ КЪОРОГЛУ

Случаите на помюсюлманчвания чрез вземането на юноши в еничарските корпуси и привличането на военна служба продължавали до началото на XIX век и на базата на осъзнавания общ произход нерядка били дружбата между военачалници, от които единият е мюсюлманин, а другият християнин. Сред тях интересен епизод представлява дружбата и съдбата на побратимите Сава Бинбаши и Къороглу от Калово, споменът за които е съхранен в народната памет.

Сава Бинбаши е известен от историята като военачалник на българските отряди в заверата – голямото въстание от 1821 г., когато гърци, румънци и българи воюват за свободата си от османско иго, а Къороглу е известен като военачалник на обявилите се против султана разградски аянин Гяур Хасан ефенди в началото на XIX век, който проявявал толерантност към русите през войната от 1806 до 1812 г. и защитавал българското население против изстъпленията на фанатизирани османлии.

Къороглу имал баща, онеправдан и ослепен от бейовете на с. Ситово, Силистренско и майка българка, която не можела да го изгледа и той бил взет в еничарския корпус, където според преданието, служил заедно със Сава, наречен по-късно Бинбаши. Всъщност съвместната им служба в еничарската войска е била по-късно, тъй като Сава, който е роден в габровските колиби Читаковци, на младини бил хайдутин и кърджалия, а след това станал пандурин при влашките князе и взел участие в аянските междуособици, докато през войната 1806-1812 г. станал полковник (бинбашия) в еничарската войска. Когато през 1800 година Гяур Хасан ефенди разрешил

да се засели с. Побит камък от балканджии, Сава придружавал с чета заселниците, сред които било и семейството на сестра му. Учителят Димитър П. Тънкашев е записал от устата на нейния внук следното:

„В новото село Дикили таш (Побит камък) дошло и семейството на вуйчо ми Сава Бинбаши, със сестра му от с. Читаковци, Габровско. Сестра му, която била вдовица, се била омъжила повторно за дядо Гиргин, родоначалникът на гиргинските... Той, Савата не е живял в село и рядко се е завръщал тук. Водел чета из балкана, из Хаинбоаз балкан... През време на Заверата (Хетерията) Сава Бинбаши се намирал в Букурещ.”

От разказите на други старци, родени през първата половина на XIX век Тънкашев е записал и следното:

„Заселването на с. Побит камък е свързано и с името на Къороглу от с. Калово (сега Дянково). Той останал сирак и султанската власт го прибрала още като дете в еничарските корпуси. Там Къороглу отрасъл заедно с малкото българче Сава, наречено после Сава Бинбаши, от с. Читац, Габровско... Двамата другари отрасли заедно, спели заедно и, вече възрастни, като главатари на чети пак били приятели.”

Историчите на Заверата, като се занимават с живота на Сава Бинбаши, са установили, че за пръв път той е дошъл на служба във влашката столица през 1796 г., а след това е вземал участие във феодалните междуособици и през 1802 г. бил на служба при Мустафа Байрактар в Русе и като такъв през войната 1906-1912 г. се бил срещу русите и получил чин бинбашия при еничарите. Тогава именно са били заедно военачалници с Къороглу. За това време Тънкашев е записал по спомените на старците:

„Преданието говори, че султанът, за да стегне дисциплината във войската си, дава тайно нареждане, всички турски офицери християни да бъдат избити. На Кьороглу се паднало да убие Сава бинбаши, но той го предупреждава и Сава бил спасен.” Буди известно недоумение обстоятелството, че Сава, който за добра служба и заслуги в еничарската войска бил произведен полковник, трябвало да бъде репресиран за „затягане на дисциплината”. Явно причината е била от друго естество. Ревностната му служба против русите е била прикритие на друга негова дейност, в тяхна полза, от разкриването на която именно той християнинът е бил заплашен със смърт. Спасен бил от побратима си мюсюлманин Кьороглу, който знаейки произходи си, му е помогнал.

Заплашени от преследване и гибел, двамата побратими военачалници напуснали еничарската войска и избягали. Кьороглу дошъл при Гяур Хасан и му служил вярно до падането му от власт. Според податки от една народна песен, може да се приеме, че в сговор с Хасан ефенди е влязъл и Сава Бинбаши. В нея се пее:

*„Савата Денчу думаше:
- Денчо ле, братче по-малко.
Хасан ми залог заложил
със деветмина султана,
че как ще Сливен отнеме...”*

Сигурно е, че след свършването на войната Сава Бинбаши действал с хайдушка дружина в района на Габрово, Дряново и Търново, а след това отново се върнал на пандурска-арнаутска служба при влашкия княз Скарлет Каминару.

Преди да отиде във Влашко, Савата и Кьороглу отново

се срещнали, когато султанът започнал разправа с непокорните аяни и заедно с другите бил погубен и Гяур Хасан ефенди. Според записаното от Димитър Тънкашев предание:

„Когато отрядите на Хасан ага били разпръснати и той убит, Кьороглу изпаднал в немилост и се скитал и укривал на Хаинбоаз и край Котел, където по онова време се ширела дружината на Сава Бинбаши”.

Както вече беше казано, Савата отивал отново на служба при влашките князе и пътищата на двамата побратими се разделили. Гоненията стихнали, Кьороглу се примирил, бил помилван от султана и останал владетел на село Калово (Дянково), Разградско, където поставил началото на рода Кьороглу, т.е. на потомците на Сина на слепия. А Сава Бинбаши влязъл в историята като национален герой на три народа: българи, гърци и румънци. В плана на съзаклятниците-хетеристи, съставен през 1820 г. в Одеса, той – българинът, гъркът Йоргаки Олимпикос и румънецът Тудор Владимиреску, трябвало „със своите военни части да пазят дунавските княжества от турско нахлуване”.

Когато бил посветен в плановете на Инсиланти за въстанието, Сава Бинбаши предложил свой вариант: като въстанат сърбите, една част да се спусне към Ниш, София и Пловдив, а друга – да влезе в Северна България, където в тила на турската армия щели да въстанат Габрово, Котел и други градове, където той бил вече шетал с дружина. Слуховете за въстанието стигнали в България и от Русенско тръгнали за Букурещ много доброволци, „да се пишат аскер на Сава Бинбаши.” За самия Сава дошла мътва, че когато Инсиланти, изкористявайки идеята на Заверата за възкресяване на „Велика Византия”, поискал от началниците си клетва за вярност „като на господар”, Сава

Бинбаша отговорил: „Мои господари са сабята и бог и аз няма да дам под наем клетва за послушание никому!“

Александър Инсиланти го водел на отчет като командир на корпус от въстаническата войска, който действал заедно с корпуса на Тудор Владимиреску и фактически водел отбраната на столицата Букурещ. Под негова команда били гвардията, състояща се от 1020 души „арнаути“ – наемни войници от различни народности, предимно българи и доброволчески отряд от хиляда души „българи, кожари от Букурещ“. С тези сили той държал властта в столицата и отбранявал Букурещ срещу настъпващите турски войски, командвани от силистренския паша. След това, според английския историк Гордон, „се отдръпнал с конницата си оттам и се подвизавал в ред сражения.“ Според Палаузов той отстъпил към старата столица Търговище и се укрепил в манастира Въкъреши, а след това в манастира Иямцулуй, където било последното му сражение. Според Цани Гинчев, той успял да излезе от манастира, пробивайки си път с ятагана и да се спаси.

Убит бил вероломно на 19.VIII.1821 г. Силистренският паша го поканил на среща, под честна дума, че нищо лошо няма да му се случи. Когато обаче прославеният бинбашия с горда стъпка се заизкачвал по стълбите на конака в Букурещ, скритите пашови хора се нахвърлили с ятаганите и го съсекли. Загинал героят, за да остане навеки в паметта на три народа. Една народна песен и до сега разказва:

*„Събрали ми се събрали
баш букурещки болери
на савовите конаци,
добър щът сговор да правят,
от турци царство да вземат.“*

А друга песен, разпространена сред лудогорското население разказва за защитника на бедните Кьороглу, който с бял кон се явява да накаже притеснителите. И когато закъснее, притеснените го викат с надежда: „Ела, Кьороглу, ела!“.

ИЗДЪНКИ ОТ БЪЛГАРСКИЯ КОРЕН

ПОТОМЦИ НА ПОМЮСЮЛМАНЧЕНИ БЪЛГАРИ, ЗАЕМАЛИ ВИСОКИ АДМИНИСТРАТИВНИ И ОБЩЕСТВЕНИ ПОСТОВЕ В ОСМАНСКАТА ДЪРЖАВА ПРЕЗ XIX ВЕК

Насилственото помюсюлманчване на българското население по време на османското робство е имало големи размери. Броят на ислямизираниите от български произход е бил внушителен, не само сред низшите и средни слоеве на обществото, но и сред представителите на управляващата върхушка. Само през последният XIX в. от робството могат да се наброят стотина имена на сановници и чиновници в османската империя, в жилите на които тече българска кръв. Мюсюлманството е замъглило националното им съзнание и те са останали настрана, като издънки от здравия корен на българския народ.

Спомени и документи за повечето от тях показват, че те са носели ясно съзнание за потеклото си и са се отнасяли с внимание и съчувствие към еднородците си българи - християни. На мнозина от тях, особено на тия от по-долен и среден ранг са били прикачвани унизителни прозвища и названия, заради произхода, какъвто е случаят с Гяур Хасан ефенди от Разград, Гяур Имам от Нови пазар, Пръдлю Халил от Севлиево и др.

Изследвания за помюсюлманчените български родове, заемали административни и обществени длъжности в Османската държава през XIX в. не са правени и настоящата работа не е плод на специално проучване, а резултат,

съпътстващ краеведчески издирвания в Североизточна България, поради което и болшинството от примерите, които ще се посочат, са предимно от тази област на нашето отечество. Този труд е само едно пионерско дело, което може и заслужава да бъде продължено.

Сред откритите и упоменати случаи, повечето османски първенци и чиновници - мюсюлмани от български произход, като Мурад бей и Етем бей от Павликени, Изет бей от Кардам, Търговишко и др. са носели ясно съзнание за потеклото си и са се отнасяли с внимание и съчувствие към еднородците си българи-християни, напомняйки народната поговорка “Кръвта вода не става”, но е имало и такива, като Гяур Алия от с. Бъдеще, Старозагорско и кадията Али ефенди от Сливен, които гледали с омраза на своя произход и притеснявали и ограбвали българите християни, за които народът е запазил поговорката “Потурнакът е по-лош и от турчина!”.

АЯНИ ОТ БЪЛГАРСКИ ПРОИЗХОД В НАЧАЛОТО НА XIX ВЕК

Още в началото на XIX век, във връзка с кърджалийските вълнения в Южна България и аянските размирия в Северна България се издигат като влиятелни представители на османската администрация и владетели на самостоятелни области, аяните на Нови пазар, Разград и Силистра - Гяур Имам, Гяур Хасан ефенди и Сюлейман ага Йълъкоглу, а също владетелят на с. Бъдеще, Старозагорско Гяур Алия и военачалникът на Гяур Хасан ефенди, Кьороглу от с. Дяново, Разградско, които били от български произход.

Гяур Имам, както може да се заключи от името му, бил помюсюлманчен свещеник, който успява в мътните времена от края на XVIII и началото на XIX в. да се издигне до поста аянин на гр. Нови пазар и в своята вражда със съседните аяни е извършвал нахлувания и опустошавания на голяма част от Добруджа¹.

Гяур Алия от с. Бъдеще, Старозагорско по същото време е управител на един от чифлиците на капуджибашията от Стара Загора и голям кръвопиец за еднородците си християни-българи, него успял да усмири хайдушкият войвода Тодор Колев Нейков, преминал после в кърджалийската дружина на Хаджи Еминаа от Хасково².

Гяур Хасан Ефенди от Разград е един от най-характерните представители на разглежданата категория издънки от българския корен, с биография, засягана както от турски, така и от български и руски писмени източници.

ГЯУР ХАСАН ЕФЕНДИ - разградският Пазвантоглу от края на XVIII и началото на XIX в., когато смутното време на размирията раздрусало из основи Османската империя, дало тласък на възраждането на балканските народи и ускорило идването на ерата на Танзимата (Преобразуванията) в самата държава. Мътните вълни на кърджалийството и аянските размирия издигнали на пенливия си гребен не една противоречива личност, пълна с трагизъм и обаяние, като Мехмед Синап от Родопите, Кара Феиз от Брезник, и др., които повели недоволни тълпи, без разлика на вяра и национална принадлежност против централната султанска власт. В Лудогорието това време излъчило романтичният по съдба, суров по характер и легендарен по справедливост и храброст разградски аянин Гяур Хасан ефенди.

Ефенди (господин), а не ага или паша, той се наричал, защото макар и смътно, като побратима си Пазвантоглу от Видин, бил обявен от проникващите на Балканите идеи на Френската революция за братство и равенство между различните народи. Гяур го наричали заради българския му произход и защото защитавал българското население от произволите на самозабравили се притеснители и угнетители. Според стария разградски мюфтия Абдула Мустафов, роден през 1883 г. в с. Ясеновец, Хасан ефенди бил син на помюсюлманчени българи от с. Тасчи (Каменар), Разградско и толкова бил свързан с българската кухня и бит, че после си взел за жена българка. За него мюсюлмани и християни цял век след това разказвали само хубави неща и помнели размирието му със султана като “Хасан кавга”, т.е. Хасановия спор. Все пак мюсюлманите по-малко го обичали от християните, казваше старецът, защото още като станал аянин “юнузабдалските турци” (от с. Йонково) решили да нападнат българското с. Кара арнаут (Голям извор), но Гяур Хасан изпратил войска да защити българите.”

Разказаното от стария мюфтия се подкрепя напълно от характеристиката, която му дава в своето “Житие” Раковски. Той пише: “Вторий же, (след Пазвантоглу) беше разградский Хасан ефенди, кого турците нарекоха Гяур Хасан, защото той не само не мъчеше българите, нъ йоще ги защитяваше от скитащите се тогава делибашии, сган от необуздани злодейци турци³.

Гяур Хасан ефенди, който аянствал в Разград от 1795 г.,⁴ като привърженик на Пазвантоглу, враждувал с неприятеля му, русчущия аянин Исмаил Тръстениклията. Когато султанската армия тръгвала да обсажда Видин, тръгвал с нея

и Тръстениклията от Русе. Тогава в гърба му се явявали аяните от Лудогорието: Сатюглу от Чардак (изчезнало село при дн. с. Добротица, Силистренско), Йълъкоглу от Силистра, Саръкоглу от Пазарджик (Толбухин) и разбира се Гяур Хасан от Разград⁵. Зад техния гръб се явявали пък верните на Тръстениклията аяни от Шумен, Провадия и Кюстенджа. А когато пък войските се дръпвали от Видин, вълните на отмъщението и изстреблението се люшвали в обратна посока и всичко се струпвало на гърба на ограбеното и изтерзано население. Така например през 1803 г. силистренският аянин Сюлейман ага Йълъкоглу, подкрепян от Саръкоглу, предприел наказателен грабителски подход срещу аяните в Шумен, Провадия, Кюстенджа и Балчик, а Тръстениклията пък заел казите Дели орман, Топчии (Стрелково, Силистренско) Добруджа и Нови пазар⁶.

Гяур Хасан тогава бил сердар (главнокомандващ) на Йълъкоглу. През 1805 г. той се намирал при Саръкоглу в Толбухин, който бил обсаждан от Тръстениклията. Обсадата водел мустафа Байрактар, който бил провъзгласен за разградски аянин⁷. Градът бил превзет и от заварените в него “бунтовници”, едни били избити, а други избягали. Сред последните бил и Гяур Хасан, който скоро се завърнал отново в Разград.

Това станало след започналата в 1806 г. Руско-турска война. за да заздрави границата си по р. Дунав, султанът бил принуден да признае за законни владетели аяните в близките кази. Признат бил за законен владетел на Разград и Гяур Хасан и авторитетът и личното му обаяние порастнали още повече. Според летописеца Жендо Вичев от Котел, през 1808 г. османпазарския (омурташкия) аянин бил прогонен и избягал в Разград, “но взел сила от разградския аянин и дошъл в Осман

пазар по-страшен отпреди”.

Като се утвърдил за владетел на Разград, Гяур Хасан веднага укрепил града с ров, землени насипи и дървени палисади (колове), които го затваряли като голям четириъгълник, в който можело да се влиза само от две врати, откъм Шумен и откъм Русе и на тези врати пазела денонощно въоръжена стража⁸. А. Явашов пише: “Войниците на този феодал Хасан Ефенди са били повечето българи и затова турците го наричали Гяур Хасан Ефенди. Действително той защитавал разградското българско население от делибашиите, които се явявали в неговата област и се опитвали да мъчат нсарода, като вземали “диш хакъ” - платка за зъбите си, дето са яли. На такива изедници той изваждал с клещи зъбите и ги изпращал вързани на султана” (с. 97).

Военачалник на Гяур Хасан ефенди бил произхождащият от помюсюлманчени българи Кьороглу, комуто било отстъпено като владение с. Калово (Дяново). Понеже Гяур Хасан, както побратима си Йълъкоглу от Силистра, бил благоразположен към русите и султанът му нямал много доверие, той през 1810 г. изпратил в Разград силна войскова част под командата на трибунчужния Серкеджи сер Мехмед, който поел командването срещу руските войски, обсаждащи Силистра. Тогава, според военния историк А. Петров, за да помогне на Йълъкоглу, Гяур Хасан излязъл с отряда си от Разград и като се установил в с. Омур факъх (Жегларци), поддържал връзката между Силистра и Пазарджик (Толбухин). На 24 май 1810 г. разказва Петров “двеста души, предвождани от храбрия Хасан Ефенди, пристигайки от с. Омур факъх, ударили окопавашата се наша войска. Целият отряд на Хасан Ефенди бил унищожен и сам той едва успял да

се спаси в Силистра” (с. 49). По-нататък историкът уточнява, че руските линии били атакувани “откъм Калипетрово и макар да дал големи жертви успял да се вмъкне в крепостта”(с. 55).

За този епизод разказва и чиновникът от дипломатическата канцелария на главнокомандващия Ф. П. Фронтон: “Този Гяур Хасан преди войната бил главатар на разбойническа шайка (т.е. бунтовник против султана, б.а.). Използвайки въстанието на Пехливаноглу (Пазвантоглу), видински паша, той на своя глава опустошавал и грабил този край. Тъй като благодарение на своите подвизи имал голямо влияние навсякъде, за да спечели неговото съдействие във войната, султанът подарил на Гяур Хасан Разград и неговите околности. През време на войната той се отличил с доблестта си. Навсякъде го придружавала една българка, грабната от него по-рано, известна със своята храброст, която приела мюсюлманството и станала негова неразделна другарка. Тя го следвала навсякъде. През време на обсадата от генерал Каменски, Гяур Хасан с неколцина конници успял да се промъкне в крепостта. На бърз кон, със сабя в ръце, и тя прехвърчала през нашите предни постове”⁹.

Както вихрено влезли в крепостта Силистра, при приятеля си Йълъкоглу, така след няколко дни излезли, Гяур Хасан заедно с легендарната си съпруга българка и се отправили за Разград. Като се има предвид връзката на Йълъкоглу с руските главнокомандващи и омразата на двамата аяни против Мустафа Байрактар, който бил назначен за главнокомандващ от султана, може да се предположи, че Йълъкоглу и Гяур Хасан са се договорили да действат в полза на Русите, както се разбира от руските източници по това време. Руският военен историк Бутурлин разказва, че когато Мустафа

Байрактар събрал шестхиляден корпус, за да настъпи срещу русите, “южно от Дунава наши предани приятели го разбили напълно”¹⁰ (с. 77, 338). Това преди всичко са били български въстаници от Лудогорието и Добруджа, но със съдействието на войската на Гяур Хасан, съставена предимно от българи. Какъв е бил размера на това въстание сочи историкът Конобеев, който пише: “В тила на турската армия, в района на Разград избухнало въстание през 1810 г. и 4000 души се явили и искали да бъдат присъединени към руската армия.”¹¹

На следващата 1811 г. войната бележела своя край и главнокомандващият фелдмаршал Кутузов изпратил пратеници за преговори при сераскера в Шумен, за което Фронтон разказва:

“През 1811 г. баща ми бил изпратен от главнокомандващият Кутузов при великия везир в Шумен, за да го убеди да изпрати в Букурещ доверено лице за водене на мирни преговори. Изпълнил своята мисия, баща ми тръгнал обратно заедно с един важен сановник Хамид ефенди, еничарин ефендиси (еничарски началник). Първото ношуване било в Разград, град богат, населен от българи. Когато наближили, те видели, че насреща им иде един кавалерийски отряд. Хамид ефенди тогава разказал на баща ми, че с този отряд ги посреща Гяур Хасан, владетел на Разград, както и на много заобикалящи го български села... Гяур Хасан, след като изоставил на известно разстояние придружаващите го, приветствал еничарите ефендиси. Скоро влезли в Разград. И какво мислиш? - Цялото българско население, както мъжкото, така и женското, било събрано и стояло с покорно сведена глава пред своя владетел. Гяур Хасан отвел гостите си в един разкошен павильон, построен под сянката на китни дървета. миндери, покрити с прекрасни килими, били посипани с ухани

рози и други цветя. Били доведени българки, някои от които с ветрила разпъждали мухите, други пазели конете на двора, трети пък готвели гозби в кухнята. Гяур Хасан искал да покаже, че той е самовластен.”¹²

С българското население не само в града и в селата на своето владение Гяур Хасан ефенди се държал покровителствено и дружелюбно. Той ценял българите като работни стопани, занаятчии и търговци и те с желание идвали да се заселват във владенията му. Така около 1800-та година той разрешил на селяни от габровските колиби да образуват ново село при чешмите, където идвал на водопой добитъкът на селата Острово, Дянково и Брестовене. Възникнало новото село Дикили таш (Побит камък). Първенците на споменатите села се възпротивили, но той ги убедил: “На вас ви трябвав пастири, чираци и работници. Оставете хората, от тях вреда нямате.”¹³.

След 1812 г. когато свършила Руско-турската война и армията на Кутузов заминала да брани Москва от Наполеон, султанът започнал да се разправя с непокорните аяни и да ги избива един по един. Дошъл ред и на Гяур Хасан в Разград. Той, според разказа на мюфтията Абдула Мустафов, разпитан през 1969 г., се затворил в каменните си конаци в родното с. Каменар, но султанската армия ги разсипала с артилерия. Тогава Гяур Хасан побягнал към Видин, да търси спасение при побратима си Пазвантоглу и хората му. При гр. Берковица обаче бил застигнат от преследващите го султански хора и поради предателство убит в лозята на този град. Името му на авторитетна и обаятелна личност обаче и досега се споменава като име на суров, но справедлив владетел и съдник, и безстрашен воин, покровител на българското население. Поколение то му,

българско и по бащина и по майчина линия, за да избегне гнева на султанските хора се укрило и останало неизвестно из разградските села. “Основите на конаците му и сега личат в с. Каменар - разказваше стария мюфтия - а чешмата, която той е построил в същото село за хаир стои и сега. На нея доскоро стоеше надпис: “Който пие от тази вода, да благослови! Това е чешма на Гяур Хасан!” А гюлетата от битката за конаците в Ташчи (Каменар) доскоро се намираха покрай мелницата. Тази битка и досега се нарича от старите хора “Хасан кавга”.

Името на помюсюлманченият разградски владетел, борец срещу централната османска власт, проповедник на равенството между хората и радетел за дружба и еднодействие между християни и мюсюлмани в Лудогорието, останало в народната памет.

СЮЛЕЙМАН АГА ЙЪЛЪКОГЛУ ОТ СИЛИСТРА

Сходна със съдбата на Гяур Хасан от Разград, била съдбата и на силистренския аянин от същото размирно време в края на XVIII и началото на XIX в., Сюлейман ага Йълъкоглу, наричан понякога в турските документи и само Йълък, а в руските източници именуван Иликлиоглу или Еликоглу. Той още в началото на последното десетилетие от XVIII в. се включил в размирните и разбойнически дружини на деморализирани беглеци от фронта по време на Суворовската руско-турска война, като в 1791 г. дори бил един от ръководителите им.

Десет години по-късно, през 1802 г., той вече бил аянин в Силистра и воювал ожесточено срещу страшния Гюрджи

Осман, който идвал откъм Русе да завладее Силистра. Цялото население и християни и мюсюлмани подкрепяло Йълъкоглу,¹⁴ който през следващите две години предприел “наказателен поход” срещу владенията на Исмаил Тръстениклията, верният на султана русенски аянин¹⁵. В тази операция на помощ му се явили отряди от сърби и българи - арнаути, организирани във Влашко¹⁶.

През 1805 г. Тръстениклията успял да изтласка враждебните му аяни от Силистра и Разград и да обсади Пазарджик (Толбухин). Тогава Йълъкоглу и Гяур Хасан се сражавали заедно и Гяур Хасан бил сераскер (главнокомандващ) на Иликлиоглу. А на следващата 1806 г. започнала поредната Руско-турска война и султанът, за да осигури дунавската си граница признал владенията на бунтуващите се аяни и ги върнал в градовете им. Иликлиоглу станал признат на султана владетел на Силистра, но поради симпатиите си към християнското население, влязъл в приятелски връзки с русите и поддържал известна дружба с главнокомандващите, като най-приятелска била връзката му с казашкия атаман Платов, победителят на Наполеон, след свършването на войната с Турция.

Още в първата година на войната, 1806, Йълъкоглу получил от главнокомандващия генерал Михелсон 20000 червонца, за да извърши при удобен случай “услуга на русите” и евентуално да ги употреби за армията си, която не получавала редовно продоволствие от Цариград. Войната продължила до 1812 г., но активни военни действия не се водели до 1809 г., а през това време християнското българско население в Силистра се ползвало с редица облаги. Така например покровителстващият го Иликлиоглу, по настояването на

Мустан бей, друг българофил силистренски първенец, разрешил да се построи в града първата църква още в 1808 г. под ръководството на Хаджи Атанаско, Слав Кюркчията, Мумджиите Ангел и Тодор и др.

При свършването на примирието и започването на активните военни действия при 1809 г. Йълъкоглу продължил своята дружба с русите и понеже султанът му нямал вяра, изпратил в Силистра войските на Хосрев Мехмед паша и Пехливан паша, като назначил за командващ крепостта първия. Сюлейман ага Йълъкоглу започнал вражда и с двамата, която понякога се разразявала в истински сражения между войските им, при които Пехливан паша бил разбиван на два пъти. През това време симпатиите на Йълъкоглу към русите не намалели и връзката му с командващите им продължавала. Интересна в това отношение е преписката му с атаман Платов.

Когато през есента на 1809 г. крепостта Силистра била обсадена плътно, главнокомандващият княз Бъгратион наредил да се направи предложение за предаване на града. Военният историк Й.А. Петров пише: “Ползвайки се от старото познанство на Платова със силистренския комендант Иликоглу, княз Багратион поръчал на Платов да напише на последния писмо, с предложение да предаде крепостта, с условие свободен изход на гарнизона, но със задължение да не воюва вече против русите през цялата война... Само бойните материали на крепостта трябвало да се предадат на русите”¹⁷.

По-нататък историкът продължава: “На самият Иликоглу, който бил в писмени сношения още с Михелсон и княз Прозоровски, се предлагало, ако пожелае да се засели в Русия, като ще му бъдат осигурени всички удобства”¹⁸. Атаман Платов изрично писал в писмото: “Портата не може да не знае

за вашите предишни връзки и отношения с русите. Сега тя се преструва и Ви ласкае, защото се нуждае от Вас, но уверени ли сте, че когато дойде удобен момент, Портата няма да ви отдаде като жертва на многобройните ваши врагове?”

Писмото било писано на 14 септември 1809 г. и Йълъкоглу отговорил, че ще се посъветва със своите началници и ще даде отговор.

Отговорът дошъл с беглеци от крепостта, които съобщили, че “Йълъкоглу, войската и жителите са всякак склонни да предадат града, но само сераскерът Хосреф Михмед се противи на това”. Сам Йълъкоглу писал на Платов от 5 октомври: “Вие искате крепостта Силистра да се предаде без кръвопролитие. Вие пишете също за моята дружба към Русия. Действително тая дружба съществува и аз завинаги ще съхраня тия свои чувства, но... аз тук съм най-низшия слуга на блестящата Porta, как мога да изпълня вашите искания и предложения?” Думите му са израз на подчиненото му положение по отношение на сераскера Хосрев паша, който очаквал помощ откъм Русе и Тутракан. Последната не закъсняла и на 10 октомври 1809 г. под стените на Силистра се разиграла голямата битка при Татарица, след която Багратион снел обсадата.

На другата 1810 г. военните действия започнали още през пролетта и новият главнокомандващ, граф Каменски обсадил пак Силистра плътно. Преди да започне бомбардировка на града, на 24 май той изпратил парламентьор да се предаде крепостта. Интересно е да се отбележи, че тъкмо в този ден през руските линии преминал вихрено с жена си, “една смела българка” разградският аянин Гяур Хасан ефенди, който също бил настроен приятелски към русите и враждебно

към султана. Вероятно двамата са обсъждали как да предадат на русите крепостите и войските си, при съпротивата на Хосрев паша в Силистра и на Серкеджи серт Мехмед в Разград. И Гяур Хасан отново излязъл от Силистра, а само след седмица, когато русите се появили в района на Разград, около 4000 души българи, въоръжени в дружини подпомагали руската армия.

Поради съпротивата на Хосрев паша, Йълъкоглу не можел да отговори утвърдително за предаването на Силистра и крепостта била подложена на тридневна системна бомбардировка от руската артилерия. На 28 май парламентьор отново предложил предаването на крепостта и сега, както пише военният историк, “Условията за това били подписани на 30 май от наша страна от генерал граф Ланжерон, а от страна на турците от капиджи Мюселिम паша и от коменданта на Силистра Еликоглу Сюлейман.”¹⁹ Два дни по-късно бил превзет и Разград с цялата армия на трибунчужния Серкеджи серт Мехмед паша

През пролетта на 1811 г. новият главнокомандващ ген. Кутузов разрушил силистренската крепост и я изоставил. В нея като владетел останал Йълъкоглу с 400 души войници. Когато през 1812 г. войната завършила и русите се оттеглили, в Силистра останал като един от най-силните аяни Сюлейман ага Йълъкоглу, защитник на християните, който в същата тая година разрешил на българите да си отворят училище в къщата на Хаджи Кольо Дерменджибашията²⁰. Както срещу всички бунтовници аяни обаче, така и срещу Йълъкоглу били изпратени султански наказателни отряди. Сбъднало се предупреждението на атаман Платов, че Високата порта ще предаде бунтовника и приятеля на Русия на неговите неприятели, които го погнали с дружините си. Спомнил си за

поканата на атаман Платов Йълъкоглу и избягал в Русия, където се заселил и бил устроен добре, но носталгията по родната страна го налегнала и той се завърнал в Добруджа. Султанските хора отново го подгонили като глутници и той бил принуден да бяга от село на село при верни приятели, докато най-последно, както съобщава турският историк Узунчаршълъ, го обградили и убили след отчаяна, последна съпротива.

КЪОРОГЛУ ОТ С. ДЯНКОВО, РАЗГРАДСКО

Султанската мъст постигнала и командващия войската на Гяур Хасан ефенди, известен само с прозвището си Къороглу (Синът на слепия). За добрата служба разградският феодал му дал да владее с. Дянково, което тогава се казвало Калово.

Според запазени предания, част от тях записани от историка на с. Побит камък Димитър П. Тънкашев, бащата на Къороглу, бил сиромаш българин от с. Синан кьой (Помен), Търговишко, който приел мохамеданството и се главил пастир при доймушларските бейове (от с. Ситово, Силистренско). Бейовете имали широки мери и пасища, по които пасели цели табуни коне и се угоявали черди говеда и стада овци. Някои от тия стада били чужди и тогава бейовете вземали откуп за пашата в определени бройки животни. Веднъж за пашата на един такъв табун трябвало да се вземе един кон. Пратили Синанкьовеца да го избере. Той избрал един добър по порода, на мършав кон и т ова така разсърдило бейовете, че те ослепили слугата си и всички го наричали “Къоравия”. Къоравият се прибрал с помощта на добри хора до родното си село

Синакьой, там се женил за сиромашка като него българка и им се родил син, наричан синът на къоравия. По какви причини неизвестно, дали защото бил “гяурин”, българин по произход, или защото останал рано сирак и не можел да се препитава, Синът на къоравия бил взет в еничарските дружини, където се сдружил със Сава, известен по-късно като Сава Бинбаши. Сава бил християнин, а Синът на къоравия (Къороглу) мюсюлманин и на дружбата им се чудели.

По време на кърджалийските размирия Сава повел хайдушка дружина, а Къороглу постъпил на служба при Гяур Хасан ефенди и скоро се издигнал до поста командващ войските му, заселил се в подареното му с. Калово и дал потомство - родът Къороглу. Бил много справедлив както към християните, така и към мюсюлманите и не допускал нарушаването на морала дори от най-близките му приятели. Старците от с. Побит Камък дядо Петър Донев и дядо Нено Ешомика, чиито деди го помнели, разказали на Д. Тънкашев: “Къороолу бил сербез (горд), но справедлив човек. От ония времена за него са останали и днес (1925 г.) песни, които доста много се пеят от християнското и мохамеданското население, като: “Къороолу на бял кон язди”, “Ела, Къороолу, ела” и др.” (с. 30).

Когато Гяур Хасан ефенди бил разгромен и прогонен от Разград, Къороглу трябвало да бяга към Хаинбоаз и Котел, където по това време се скитал с хайдушка дружина побратимът му Сава Бинбаши. Докато гоненията минат и нещата се уталожат, Къороглу се укривал в Котел при българина Васил, а след това се върнал в селото си и пак бил на почит и уважение. Сега пък този Васил, подгонен от Котел, дошъл при него и му станал гавазин и фойтонджия. Там където били нивите и горите на двете фамилии и досега местностите

се наричат Васильово и Кьорската кория. Потомците им и след Освобождението останали да живеят в с. Дянково като фамилии на помюсюлманчени българи.

ГЯУР ИМАМ ОТ НОВИ ПАЗАР

Гяур Имам, както показва и името му, бил помюсюлманчен българин - християнски (гяур) духовник (имам), от ония, които в мътните времена на предела между XVIII и XIX в. лесно зарязвали расото и грабвали пушката за обири и плячка с кърджалийските дружини. Името му за пръв път се среща в османските документи от 1795 г., когато той бил сред сподвижниците на видинския аянин бунтовник Осман Пазвантоглу. Скоро обаче Гяур Имам се отметнал от него и преминал на страната на противника му, русенския аянин Исмаил Тръстениклията. Тогава той кръстосвал с дружината си на дълж и на шир Лудогорието, в схватки и вражда с Йълъкоглу от Силистра и Гяур Хасан ефенди от Разград, привърженици на Пазвантоглу.

С помощта на Тръстениклията, Гяур Имам станал към 1804-1805 г. аянин на Нови пазар. Бил смел и хубавец, но жесток и алчен. Историкът на Нови пазар пише за него: “Едър, красив, облечен в сърмени и копринени одежди, с позлатена сабя и посребрени дръжки на пищовите, яздел винаги заобиколен от многочислена лична охрана на черни коне, въоръжени с пушки, пищови, дълги пики и саби.”

Ненаситен бил Гяур Имам като аянин и облагал с налози и ангарии населението на новопазарската каза без разлика на вяра и народност. Мъжете сечели дървета и вадели и дялали камъни

да зидат коначите му, а жените предели, тъчели и вършели домашната му работа. И само да го разсърдел някой! Жестокостта му била пословична: бой до осакатяване, или смърт!

С труда на заробеното от него население, Гяур Имам си издигнал в махалата Елене дом-крепост. Това бил огромен каменен сарай, с външен и вътрешен двор, с хамбари, яхъри, къошк и отбранителна каменна кула. Имал също дълбок зандан (затвор-тъмница) за непокорниците, за заловените му врагове и за неиздължените дължници.

Гяур Имам бил жесток не само с подчинените си, но и със съседите си аяни, с които непрекъснато враждувал. Тогава те влезли в заговор срещу него и около 1808-1809 г., една нощ го убили. Тогава избухнала подтисканата ненавист на угнетените. Подвластното му население се спуснало към коначите му с такава ярост и жажда за мъст, че сринали всичко до основите и разграбило имота му до последната керемида. Жестоко отмъщение, срещу жесток родоотстъпник и подтисник на социално слабите! Оцелелите му потомци се изпокрили из селата на Варненско.

Народната памет е запазила красива легенда за гибелта му.

КЮЧУК АХМЕД ПАША ОТ С. ЗАРАЕВО,
ТЪРГОВИЩКО

Кючук Ахмед паша живял и владял в с. Карахасан кьой (Зараево) след времето на аянските размирия в началото на XIX в., когато в Разград все още бил Гяур Хасан ефенди. Тогава до с. Кара Хасан се намирало друго, с име Моти кьой и между

двете села Кючук Ахмед довел и заселил много български семейства от Балкана, предимно от Габровско и Дряновско. Това той направил при недоволството на мюсюлманското население, което го подозирало, че е “гяур” като Гяур Хасан от Разград. Кючук Ахмед не криел симпатиите си към българите. За него е записано: “Покровителствал българите и се ползвал със завидна слава на миротворец и човеколюбец. Той дал на разположение на българите гората между двете села, за да си направят къщи. Сам съдействал да се заселват и благоустройват, недавайки прах да падне върху техните нрави, обичаи и език. Никакво насилствено потурчване на българки не се е случвало тогава в селото, както и в Садина.”²¹

СЛИВЕНСКИЯТ АЯНИН ТАХИР АГА

Тахир ага станал аянин на гр. Сливен през 1810 г., когато се върнал от голямата битка при с. Батин (Батин кавгасъ), където на 26 август турците загубили в сражението с армиите на ген. Каменски 34000 убити, 140 оръдия и 178 знамена. Тахир ага бил войвода на сливенските войнуци, българи, изпълняващи обозна служба в турската армия. Титлата “войвода” той носел по наследство от рода си, който бил привилегирован войнушки род от с. Жеравна. Дядо му Жеко Кехая бил също войвода на Жеравненските войнуци, които всяко лято ходели в Цариград като косачи и гледачи в султанските конюшни през XVIII в. Всички в рода на Тахир ага били християни с български имена и не е известно по какви причини дядо му Жендо Кехая приел мюсюлманската вяра и се нарекъл Тахир, та на негово име се нарекъл и внукът му.

Знае се само, че това е станало в цариград и Жендо-Тахир станал капуджи башия на султана. Синът на Жендо-Тахир, както съобщава П. Хитов, бил убит от кърджалиите.

Внукът на Тахир заедно с името на дядо си взел и титлата и длъжността му и всички го знаели като “войвода Тахир ага”. Както бележи историкът на гр. Сливен, С. Табаков, от дядо си и баща си Тахир ага “наследил не само голямо богатство, но и голям авторитет пред султана и доверие между християните”.

За разлика от другите аяни-бунтовници и отцепници от централната власт, сливенският Тахир ага, който дошъл на власт в края на Руско-турската война, не бил преследван от султана, а напротив минавал за верен султански човек. Когато през 1826 г. бил разгромен и унищожен еничарският корпус, Тахир ага преследвал и изстребвал ония еничари, които побягнали от Цариград и се мъчели да се укриват в Сливенско. Като Гяур Хасан ефенди от Разград и той преследвал най-жестокото ония самозабравили се безчинници “дишлии” (зъбари), които “по дядовски обичай”, след като заставяли селяните да ги хранят с кокошки и баници, искали и пари за “диш хак” (зъбно право), загдето си изтъркали зъбите с яденето. На такива той заповядвал да извадят зъбите с клещи и ги отпращал да проповядват “дядовското си право” по другите села. Като управник и съдник, сливенският аянин войвода Тахир ага бил еднакво справедлив както към християните, така и към мюсюлманите и не правел разлика между турци и българи. Той воювал и срещу безчинстващите татарски султани, заселени в Айтоско, Сливенско и Върбишко. Разправата му с Есерлийския султан е описана така:

“Той се запътил за Сливен, за да докажел на Тахир ага “кой на кого буюрдисва” (кой кого трябва да поздравява).

Тахир ага не се уплашва и излиза да посрещне султана, придружен само от сеймена си Кара Смаил... с извадена калъчка, което означавало, че той няма да се подчини, а ще се бие. И наистина доде каже султанът “кой на кого буюрдисва”, Тахир ага, заедно със сеймена си простира на земята седем души от султановите хора. Останалите се разбягват, а с тях заедно и султанът. Тахир ага ги преследва и застига султана при с. Сотирия, където и го посича. На мястото, където паднал, натрупал грамада камъни, а мястото на убитите му седем души и до днес се нарича “седемте гроба”.

Заради безчинства Тахир ага уловил и изпратил вързан на силистренския паша и каваклийския султан. Заслугите му към населението били оценени и като заслуги към империята, поради което султанът го назначил за свой бостанджи башия и кара кулак (таен съветник) и му дал във владение много имоти, сред които и чифлиците в Чаирлии (Речица), Бозаджий и Керменлии (Кермен), Сливенско.

Тахир ага участвал в Руско-турската война през 1829 г. на страната на турците и за да не падне в руски плен се отровил. Според Симеон Табаков бил погребан до джамията в с. Иридже (Крупен), Балчишко.

Тахир ага е дядо на кадията Али ефенди от сливен и роднините му лека-полека приели всички мюсюлманската вяра и турско-арабски имена, макар че знаели и говорели чисто български. В свитата си Тахир ага също държал само българи, които се помюсюлманчили. Такива били: сеизинът (ординарецьт) му - българин от махала Кумлука, началникът на сеймените му бил от с. Градец и се нарекъл Кара Смаил, гавазинът му Ахмед Патриката бил от с. Бинос, а писарят му Хаджи Молла бил от Жеравна и майка му била чиста българка²².

КАДИЯТА АЛИ ЕФЕНДИ ОТ СЛИВЕН

Внукът на Тахир ага, кадията Али ефенди, османски сановник с безспорен български произход, става известен в историята на Сливен и България не като дядо си с доброто отношение към събратята си по кръв българи-християни, а тъкмо напротив. Както пише за него историкът на гр. Сливен, “Али ефенди, внук на прочутия Тахир ага бил разплакал много българи, вдовици и сироти”²³ (с. 195), а в спомените си П. Хитов отбелязва: “Таира имаше син Али бей, но бе човек неспособен. Изпродаде всичко, останали бяха само на баща му конаците... И беше тоже пияница” (с. 29). Като кадия Али ефенди бил подкупен и алчен и раздавал правосъдие само в полза на които му носят рушвети. За начина, по който се отнасял с хората разказва П. Хитов, който имал при кадията дело със сестрите си за делба. Зетъвете на Хитов били дали вече подкуп на Али ефенди и когато Панайот казал, че ще доведе свидетели да кажат, че всички са се поделили доброволно, кадията отсякъл: “Дай един гарант и си иди!” По-нататък разговорът протекъл така:

“- Аз начаса тук не мога да намеря, нека да отида и ще доведа.

- Не може! - рече кадията Али ефенди.

- Но тука от къде да намеря гарант?

- Не знам - рече Али ефенди. - Затворете го!”

А когато гарант бил намерен и делото се гледало, кадията отговорил на основателните възражения: “Сус бе гяур! Сега ще те затворя. Каква упорита уста има този гяурин. само въже трябва и да се обеси”²³.

От рушвети и подкупи, а и от наследство, Али ефенди имал голямо богатство в жълтици, които заедно с лошите му

обноски към българите станали причина да бъде ограбен и ограбването му бележи началото на хайдутството на Панайот Хитов и Хаджи Димитър. Симеон Табаков го описва така: “През една силно ветровита нощ на 19 декември 1859 г. къщата на Али ефенди била нападната от две страни. Пръв влиза Хитов. Али ефенди е четял нещо пред запалена свещ. Някои от кадъните съзират сенки по двора и надават вик, но се натъкват на голи ятагани. Ръцете на Али ефенди са били нарязани при отбраната и няколко пръста отсечени. Хитов предложил да се посетат всички в къщата, но другарите му не се съгласили.” Сам П. Хитов пише: “Аз им предложих да заколим кадията, но моите другари не склониха. Тогава аз се върнах в стаята и заръчах на Али ефенди, че ако той пак криво съди и взема подкупи от сиромасите, то аз пак ще му дойда някога на гости.”²⁴.

Оставените живи, вързани и заключени хора на Али ефенди надали вик и веднага стражата започнала издирвания и разследвания, които “траяли цели два месеца. Триста души били затворени. Стотина лежали по две години в самия Сливен, аколо 50 души погинали, а други 50 осъдени на вечни окови в Одрин и най-вече в Мала Азия. Много от тях измрели в самия затвор, а други били пуснати след Освобождението”. Разказът на С. Табаков продължава: “Пострадат близки и далечни роднини само по подозрение и за отмъщение... Бащата на Хаджи Димитър, Хаджи Никола бил вързан в окови и разкарван из града, за да го плюят турци и българи. Подир него са вървели синовете му Георги и Тодор, също вързани. Хаджи Никола лежал 5 години, Георги и Тодор по две години.” Хаджи Димитър, който не участвал в нападението, избягал в планината при Хитов и започнали хайдутуването²⁵.

Али ефенди оцелял и станал още по-жесток, но живял в

страх и пиянство. коначите, които бил наследил от дядо си Тахир ага, той оставил в наследство на сина си Халис бей, “тоже пияница”, който след Освобождението, както пише П. Хитов, ги продал “на Георги Жечков, чифлика в с. Чаирли продал на селяните, а воденицата на Тунджа при Сливенските минерални бани на дяда СтефанаСараиванова”.²⁵

Наследниците на изедника кадия Али ефенди от средата на XIX в. и на благородния му дядо войводата Тахир ага, сливенски аянин от първата половина на XIX в., хилави издънки от якия български корен на жеравненския Жеко кехая от края на XVIII в. продължили да живеят в свободна България като потомци на помносюлманчени българи, с арабско-турски имена и помътено национално съзнание.

МУРАД БЕЙ ОТ ПАВЛИКЕНИ

Защитник на българското население в Павликени и околните села и потомък на знатен български род, помносюлманчен още през XVII или XVIII в. бил и владетелят на гр. Павликени, Мурад бей. По време на размирията той владеел с. Горни турчета (Бяла черква), Великотърновско, “заселвал в него българи и ги е закрилял”, подобно на Гяур Хасан от Разград, затова и селото в турско време се наричало освен Горни турчета, още и Мурад бей кьой, т.е. Мурад беевото село. Заедно със спомена за своя произход, Мурад бей пазел и много стари български книги и в дома му, по стара традиция, се извършвали обряди, свързани с християнската религия. Както след години разказвал внукът му на известния белочерковски учител и революционер Бачо Киро Петров, той

“помнел как неговата прабаба вечер срещу големите християнски празници палела кандило и му обяснявала, че го пали за душите на прадедите им, защото те били християни, а после потурчени.”²⁶

Мурад бей оставил добри спомени сред населението, както сред мюсюлманите, така и сред християните, със справедливостта и милосърдието си. На своите наследници, бейовете на Павликени той завещал същите добродетели, заедно със споменът за българския им произход, заветите на старата християнска вяра и останалите от прадедите български книги, които те пазели като семейни реликви и ги предавали от поколение на поколение, докато стигнат до правнука на Мурад, Етем бей.

ЕТЕМ БЕЙ, СПАСИТЕЛЯТ НА БЯЛА ЧЕРКВА

Етем бей бил правнук на Мурад бей от Павликени и наследил заедно с владенията му и с. Бяла Черква, в която учителствал Бачо Киро Петров. Той бил ученолюбив и човеколюбив човек, склонен към философски размисления за живота и бил неудовлетворен от заобикалящата го дивотия и невежество на угнетени и угнетители. Копнеел за умен събеседник и намирал такъв само в лицето на даскала от Бяла черква. Бачо Киро бил считан за “един от най-добрите му приятели и често бил викан в Павликени, в одаята на бея “на приказка”. Разговаряли за живота, за смисъла на човешкото съществуване, за добротата и за властта. Беседвали за политиката. Черпели се с кафе и Етем бей давал на Бачо Киро да чете турски вестници, които получавал от Цариград и Русе.

Племенникът на Бачо Киро, Трифон Попгаврилов пише за тези беседи:

“Беят много обичаше белочерковчани и имаше в селото много приятели. Бачо Киро бе един от най-добрите му приятели. Беят преди въстанието много пъти го е викал в одаята си в с. Павликени на конушмак (разговор). Черпил го с кафе, давал му турски вестници да чете и беседвали по политиката. Според бележките на Бачо Киро, беят му се открил, че бил от българска кръв, че неговият прадедо бил потурчен български болярин и че имал в дома си стари български книги.”²⁷

Етем бей обичал и покровителствал българите не само докато били мирни годините, но и когато избухнало Априлското въстание и приятелят му Бачо Киро извел само от бяла черква 101 юнаци, кажи-речи от къща по човек, защото селото имало 150 къщи. Той не се отказал от тях и поел защитата им. Етем бей не разрешил в селото да влязат башибозуци и да го разгромят, а когато там се завърнали някои от спасилите се въстаници, излезли от разгрома и обсадата на Дряновския манастир, беят не позволил да ги арестуват и съдят.

Когато пък поради предателство на българи, бил арестуван и отведен в затвора, в Търново предводителят на белочерковската чета Бачо Киро, Етем бей се помъчил да го спаси, като препоръчал на близките му да вземат за защитник адвоката Джовани Икономов, а на адвоката внушил да изкара даскала луд, защото “лудите са божи чедра” и не носят вина за постъпките си. Трифон Попгаврилов пише: “Той даже се помъчил да спаси Бачо Киро от въжето, или поне да го пратят на заточение в Диарбекир. работил чрез защитника му, да го изкара пред съда като луд, но Бачо Киро не се признал за такъв, като казал на защитника да си вземе думите назад и тогава

съдът го осъжда на смърт.”²⁸

Както е известно от историята, Бачо Киро не приел да се спаси по този начин от смърт, за да не кажат в Европа, че в България не е имало въстание, а един луд даскал повел чета от невежи селяни. Етем бей с горчивина и болка научил за държанието на свя приятел, но напълно го разбрал. Разбрал, че не само за себе си живее човек и ако иска да живее в съзнанието на потомците, трябва да умре за тях!

Защитници на българските села по време на Априлското въстание имало не само в Бяла черква, но и в Лудогорието. Такива били спасителите на с. Белица, Тутраканско и с. Побит камък, Разградско - първенците Дели Смаилаа от Старо село и Осмеанаа от Брестовене, Изет бей от с. Кардам, Търговишко, Селим бей от с. Хърсово, Разградско, Гьокмен ага от с. Топчии, Разградско, Кара Мюдюра от Разград и др.

ИЗЕТ БЕЙ ОТ С. КАРДАМ, ТЪРГОВИЩКО

Изет бей, владетелят на с. Хайдар (Кардам), Поповско и на целия район около Попово бил командир на нередовната войска, башибозука, в района на Поломието. При него били донесени през май 1876 г. главите на убитите въстаници от четата на Таньо войвода, заедно с пленения най-млад четник Петър Иванов, за когото той се застъпил и не позволил да го бият и измъчват. Той бил известен с благоразположението и покровителството си към българското население в района.

Бащата на Изет бей, Хайдар паша, знаел по предание, че има българско потекло и че на името на един от прадедите му приели мюсюлманството е наречено и селото Хайдар къой. Това се знаело и зачитало и от потомците му. Майката на Хайдар

паша, баба на Изет бей била българка, грабната и помюсюлманчена от околните сала. Тя била лична красавица и песнопойка и както казвали, внучката ѝ, дъщерята на Изет бей, на нея приличала както по песните, така и по хубост и мерак.

В Поповско дълги години и след Освобождението се говорело за романтичната любов на тази изетбеева дъщеря с един българин, когото срещнала случайно. Двамата красавци така се вгледали един в друг, че веднага се влюбили. Тя била гласовита певица и по цял ден пеела нежни песни в оградените с висок зид етембеевски дворове, а той бил личен кавалджия и всяка вечер до късно кавалът му изплаквал мъката на едно изтерзано сърце, или разказвал за радостта от мимолетна среща. Двете влюбени сърца се разбирали с песента и двамата млади се срещали в потайна доба, когато всичко спи, под тъмните сенки на високите дървета в изетбеевата градина, далече от злите очи на хората. Но от злите очи може ли да се укрие нещо в едно село?

Когато мълвата за любовта на знатната мюсюлманка с простия овчар християнин стигнала до ушите на бащата, Изет бей изпъшкар: “Кръвта вода не става! На баба си се е метнала дъщеря ми. Трябва да го направя мюсюлманин той майчин син и да ги ожена.” Кавалджията обаче отказал да смени вярата си. А нито времената вече били за насилствено налагане на друга вяра, нито пък сърцето на Изет бей давало да се извърши такова нещо. Оставало двете влюбени сърца да се разделят, но така че да не се стигне до трагедии.

Изпратил Изет бей дъщеря си за месец време на гости при роднини в Разград, а на момъка дал пари за път и го изпратил със стражи до Русе, като поръчал косъм да не падне от главата му, а напротив, да му помогнат да мине във Влашко. Казвали после, че този момък станал комита и минал с

Танювата чета, та загинал някъде по тия места. А изетбеевата щерка като се върнала и няколко нощи по ред не чула каваловата песен на любимия си, разбрала какво е направил баща ѝ и залиняла от мъка. Никой вече не я чул да пее, само когато луната била пълна, излизала в градините под сенките, милвала дърветата и се прибирала безмълвна. Не помогнали нито муски, нито баячки, нито светена вода от текета и аязма. Оживила се само когато запукали пушки към Керчан баир и се юрнали потери да гонят комити. Чули гласа ѝ само когато видяла на боклука в бащиния си дом забити на колове човешки глави. С обезумял поглед тя проклела кръвниците, за които човешкият живот нищо не струва и като се заключила вече не пускала никого в стаята си. Не след дълго издъхнала за голяма мъка на баща си.

Изет бей се отнасял съчувствено към тежката съдба на българското население и българите го обичали и уважавали за добрите му дела, за справедливостта и мъдростта на решенията му. Той преследвал появилите се в района му турци разбойници-краювци, а на българския хайдутин Симеон, защитник на сиромасите и онеправданите, бил ятак и помагач. Укривал го и го предпазвал както от властта, така и от дебнещите го негови неприятели. Когато пък след Кримската война в селото били заселени 9 черкезки семейства, които веднага се спуснали на грабеж по околните села, Изет бей не ги търпял нито месец, а ги изгонил.

Изет бей считал, че е несправедливо мюсюлманите в селото да имат джамия, а християните да се молят в едно схлупено параклисче, където идвал веднъж в годината поп Зафир от Карахасан кьой (Зараево) да ги причастява и казал на първенците: Дядо Митоолу и Коджа Христо:

- Ние си имаме джамия и вие трябва да си направите църква. Съседи сме и няма какво да делим. Деца на една земя сме и коренът ни е един!

В историческите бележки за селото от А. Попов и Н. Кънев е записано: “Това било към 1871 г. Разпоредил се Изет бей и в скоро време натрупали камъните. Нямамо обаче дървен материал. Беят се обръща към Кара Юсеин от Салтъклар (Пресиян), Джумайско (Търговишко) с молба да отпусне за целта от своята кория 40 дървета, а той от своята отпуснал 60 дървета.”²⁵ Помни се, че 14 души християни отишли да сечат дърветата, а след това над 30 души мюсюлмани впрегнали каруците си и отишли да ги докарат в селото.

След като бил приготвен материалът, Изет бей повикал “майстор Петко от Балкана” и той започнал строежа, като се спазарил със селяните за 12000 гроша. Летописците на селото продължават: “Черквата била почната, но по липса на парични средства била спряна. Изет бей свикал тогава първенците турци, събрал от тях и със свои и техни средства доизградил черквата.”³⁰ Братя са, трябва да си помагат!

Както по време на Априлското въстание, така и по време на Освободителната война, Изет бей не позволил никакви разправии и крамоли между християните и мюсюлманите. А когато войната свършила, той събрал покъщнината и скъпоценностите си в куфари и сандъци и като се сбогувал и простил със съселяните си, заминал със свито сърце за Цариград. Не му се тръгвало, но и не мислел, че може да остане. Казвал: “Като братя сме и добре си живяхме, но аз ви бях господар, а сега като станете вие господари, ще ми бъде трудно да ви стана слуга.”

В Цариград бил ограбен още на пристанището. Хамалите откъмнали куфарите му, властниците го посрещнали

недружелюбно. Той горчиво се усмихвал: “Коренът като се откъсне от земята си, изсъхва!” Осиромашел и обиден, той поел обратно и се върнал отново в България. Имотите в селото му обаче били заграбени от търговци разградлии, които започнали интриги срещу него и подсторвали синът на укривания някога от Изет бей хадут Симеон да го убие, защото уж той бил причина да убият баща му. Обезверен, огорчен и покрусен от човешката несправедливост, Изет бей, издънката на стар български род и объркан син на българската земя, бил намерен един ден убит на пътя за Разград.

За Изет бей и баща му Хайдар паша, краеведите от Поповско Кънев и Попов са записали: “Самият Хайдар паша и неговите потомци се ползват със завидна слава и уважение сред живите хора от тяхното време и по предание измежду помладите поколения. Славят се най-много с добрите си дела, с мъдростта и бащинското покровителство, както над турци, така и над българи.”³¹

СЕЛИМ БЕЙ ОТ СЕЛО ХЪРСОВО, РАЗГРАДСКО

Селим бей бил изпратен в чисто българското село Хърсово, Разградско към 1860 г. и живял там до Освобождението през 1878 г. Според сведения от стари хора, събирани от историка на селото Станчо Добрев и от обществениците Петко Дечев и Тодор Коев, а слушани също така от бившия учител и кмет на селото Б. Богданов, Селим бей бил от българско потекло и много се погаждал и защитавал българите. Нему било поръчно да събира натуралния данък десетък в селото и да брои снопите на селяните преди харман.

Той обаче не бил чак толкова придиричлив и давал възможност на последните да прехвърлят неброени снопи при броените вече, та “сюрмашта да изхранва децата си”. Когато събирал храните в държавния хамбар, той пак не давал точна сметка на властта и укривал част от зърното, което раздавал на селяните при неурожай или бедствие ³².

Селим бей пазел селото и добитъка на хората си от грабители и разбойници и когато тръгвал керван да откарва храните на пристанищата в Балчик и Варна, лично въоръжен и със свои хора придружавал кервана.

По време на подготовката за Априлското въстание, Селим бей се преструвал, че не вижда как съзаклятниците от революционния комитет, основан от сидер Грънчаров, излизат на стрелба из горите и в Хърсово не станало никакво предателство. По време на Освободителната война пък, той станал инициатор да се сключи нещо като съглашение за взаимни гаранции между мюсюлманите от селата Богданци, Лудогорци, Разградско и Ясенково, Шуменско и християните от Хърсово.

Било през януари 1778 г. Русите наближили Разград. Понесъл се зловещ слух за погром над Хърсово. Четири нощи никой не смеел да мигне. Тогава пристигнали белобради старци от мюсюлманските села и като събрали хърсовските първенци, казали “че ще ги пазят от бягащите черкези и турската войска, но когато дойдат московците, те пък да се застъпят за тях, защото са решили да не се изселват.” Дали си честна дума и изпълнили обещанието си.

ГЪОКМЕН АГА ОТ ТОПЧИИ, РАЗГРАДСКО

Гъокмен ага е бил владетел на с. Топчии в последните години на робството. Името му Мехмед било толкова рядко споменавано, че почти се забравило. Всички го назовавали по прякора му, Гъокмен, което означавало небесен, праведен, който му бил даден заради справедливото отношение към хората, а също така светъл, рус, заради славянското му лице. Къщата му, в сегашния двор на Ради Петров, в центъра на селото е запазена и досега. В Топчии Гъокмен ага имал ниви и ливади, които селяните му обработвали срещу заплащане. В една от ливадите си имал извор, иззидан с камъни, който и сега се нарича от старите хора Гъокменов кайнак.

Край извора Гъокмен ага бил построил къошк, на който седял вечер, когато хората се връщат от полето. По жътва често извиквал най-добрите певици и ги карал да му пеят, а той слушал със затворени очи и накрая като въздъхвал, хвърлял им бешлик или жълтица и ги отпращал с благословия. Песента му напомняла за баба му, българка-певица от капанските села, грабната по жътва от дядо му. Гъокмен Мехмед загова обичал жътварските песни, а в раклата на жена му, редом с бюронджучените ризи се пазела сгъната капанската носия.

На къошка на Гъокмен ага често идвал на вечерна приказка приятелят му, Кара Мюдюра от Разград, чиято майка, Мюкере ханъм, също била християнка. Двамата слушали песните на работливите капанки, гледали игрите и хората им, раждали се на сърчността им и възкликвали: “Работлив народ. Схватлив и ученлюбив. И сърчат. Пред този народ е бъдещето. А ние сме се хванали за агалъка!”

Влиятелен бил Гъокмен ага не само пред Кара Мюдюра

в Разград, но и пред валията в Русе и в гостната му одая често идвали видни представители на властта и отсядали конни и пеши заптиета. Агата ги черпел с кафе и с благи приказки, в които имало поука за цената на човека, не по положението му, а по радостта, която дарява на другите с труда си.

В одаята често идвал и Харизан Цонев, наричан заради будния си нрав Дели (Лудия) Харизан. Денем той работел като мирен селянин, а нощем хващал пушката да очисти от света тоя или она разбойник и притеснител на сиромашта и мирните хора. Гъокмен ага не обичал насилниците, но виждал, че Харизан върши справедливо дело и затова станал гарант за благонадеждността му пред Кара Мюдюра. Той виждал, че потиснатият български народ няма да търпи вече игото на агаларите и не се очудил, когато воденичарят му, дядо Васил, му казал една вечер, че през деня комити минали и взели брашно от воденицата му, но го платили. Това била четата на Таньо войвода, през Априлското въстание.

По дирите на четата плъзнали потери и башибозук и започнали да нападат и грабят българските села. Една такава орда пристигнала и над село Топчии, но била спряна от благородния ага:

- Аз съм Гъокмен Мехмедаа, гарантирам за това село и не позволявам да влизате в него! Какво искате?

- Трябва ни хляб за хората и ечемик за конете! - казал водачът на ордата.

- Хляб и ечемик ще получите тука. Лично аз ще разпоредя да ви се донесе и достатъчно количество, в селото работа нямате.

Ордата се настанила на лагер във от селото, до гробищата, а Гъокмен ага разпоредил и всичко, каквото

трябвало, им се носело там. Три дни и три нощи стояли башибозуците край Топчии и три дни и три нощи Гьокмен ага будувал с хората си около тях, но в селото не бил допуснат нито един. Селото било спасено от погром.

От погром и ограбване село Топчии било спасено от Гьокмен ага и през Освободителната война. А когато руските войски влезли в него, Гьокмен ага се сбогувал със съселаните си и с цялото си семейство заминал за Русе. Изпратило го цялото село с дарове и благословии, а няколко мъже, начело с Дели Харизан Цонев го придружили по пътя, за да не му се случи нещо в тия мътни времена.

Помамен от чуждата пропаганда да се изсели в цариград, Гьокмен ага от Топчии завършил живота си като сетен сиромаш и несретник. Това разправяли кираджини, които ходили до Цариград и се интересували за съдбата на някогашните си приятели. Разправяли още, че когато умирали, поръчвал вместо в кефин (погребален чувал), да го сложат в една капанска риза, останала от баба му.

КАРА МЮДЮРА ОТ РАЗГРАД

За последният началник на заптиите в Разград, наричан Кара Мюдюра (Черния началник) са запазени много спомени сред жителите на селата от Лудогорието. Разправят се много случки за справедливото му отношение към християнското българско население, сред което имал много приятели и много доверие им гласувал. Това правел под влияние на майка си, мъдрата и справедлива Мюкере ханъм, която била християнка и винаги поръчвала на Великден да ѝ донесат червени яйца и

великденски хлябове, а на Гергьовден палела свещ и я лепвала на рогцата на жертвено то агне, с кръвта на което после правела белези по челата на внуците си. На същия празник тя отивала на къшката им при Лома, нареждала да завържат люлки на дърветата и да викнат младите момичета, без разлика на вяра да се люлеят за здраве. Гледала ги тя, слушала песните им и им се радвала.

Къщата на Кара Мюдюра била на мястото на сегашното ЕСПУ “Н.Й. Вапцаров” (Мъжката гимназия) и била известна и отворена за всички нуждаещи се от помощ и закрила. В двора винаги имало молители от околните села, дошли за помощ и съвет при Мюкере Ханъм, която винаги се застъпвала за нещастниците, несправедливо наклеветени и затворени. застъпвала се и за народните отмъстителите и борци против разбойниците и притеснителите-краювци и черкези, каквито били Христо Татеолу от Побит камък и Харизан Цонев от Топчии.

Харизан Цонев имал подкрепата на Гьокмен ага от Топчии, но за Христо Татеолу от Побит камък нямало кой да се застъпва и когато той убил двама черкези в землището на Побит камък, а след това наказал и един ходжа от с. Острово, бил арестуван и затворен в Разград. Съселаните му потърсили помощта на Мюкере Ханъм и като ѝ разказали как точно стои работата, тя се застъпила и Кара Мюдюра пуснал Татеолу да си иде по живо по здраво.

Чорбаджи Вълчо от Голям извор наклеветил Дончо Върбанов, че му е запалил плевнята и къщата, защото не щял да даде дъщеря си за жена на посочен от чорбаджията момък и нещастникът бил затворен. За да възтържествува правдата, намесила се пак майката на Кара Мюдюра. Ето как разказва

случката един съвременник:

“Дончо Върбанов, през пролетта, когато се топеше снегът, беше откаран в Разград и турен в томрука, вследствие на което краката му простиват. След два-три дни властите го извеждат и пращат да сече дърва на Мюкере Ханъм, майката на Кара Мюдюра. Сегашната мъжка гимназия е построена в двора на Кара Мюдюра. Дончо с измръзнали крака сече дърва и плаче. Виждайки това Мюкере Ханъм го пита: “Чоджум, по какъв случай си докаран в хапсаната?” Дончо разправи историята на своето задържане. По същото време, по обяд, Кара Мюдюра си идва от конака. майката разказва на сина историята за арестуването на Дончо. Кара Мюдюра поръчва Дончо да намери 12 души от селото Кара арнаут (Голям Извор), които да поръчителстват за него, какво че той не е лош човек и че е изключено той да е запалил къщата на Чорбаджи Вля. Дончо показва 12 души... Кара Мюдюра приема делегацията и остава възхитен от сина на Дончо Върбан и зетя му Марин”.

Работата се оправила, Дончо Върбанов бил пуснат като невинен, а Върбан и Марин били определени за чорбаджии на селото. Като такива им било внушено от Кара Мюдюра да укриват Бойчо войвода и хайдут Симеон, които самият той покровителствал. (с. 17).

Бойчо войвода бил от старите хайдутти, а жена му от разградското село Пороище и родовете ѝ имали връзка с Кара Мюдюра. Началникът на запигите предупреждавал чрез верни хора хайдутите, когато имало опасност за тях, а когато той излизал да ги гони, повеждал хората си в противоположна посока.

По време на подготовката за Априлското въстание, в Голям Извор имало революционен комитет, основан от Хайдут

Сидер Грънчаров. Комитетските хора се обучавали на стрелба и си приготвяли въстанически униформи. По предателство един от младежите, Йовчо Каяпенчев, бил арестуван и откаран в Разград, но по застъпничество на чорбаджи Върбан бил пуснат от Кара Мюдюра.

Когато русите влезли в Разград през Освободителната война Кара Мюдюра отишъл в Шумен, където извикал чорбаджи Върбан и Марин да се сбoguва с тях, защото заминавал за Цариград. Казал им: “Не ме запомняйте с лошо! Каквото можах, направих!”

Сред имената на османски първенци, защитници на българското християнско население, поради своя български произход, могат да се наредят и имената на Бошняк ага от Пловдив, който преди помюсюлманчването си се казвал Симеон и работил в услуга на Найдено Гуров като руски консул в града; на Сюлейман ага от Солун, който подпомагал българското училище в града; на Алим бей от с. Вобово, Струмишко, който издействал ферман за църква и подпомагал построяването ѝ с пари и материали; на Ариф Ефенди от Царево село (Подслон), Старозагорско, който преди помюсюлманчването си бил свещеник и се казвал поп Атанас, на Ахме бей от гр. Оряхово, на Халилаа от Севлиево, на Календжията от с. Вятово, Русенско, на Феродоолу от с. Сушица, Великотърновско, на Мустафа Капуджиоглу от Нови пазар и на много други.

А р и ф Е ф е н д и (поп Атанас) по време на Априлското въстание укривал въстаници и помагал за спасяването на ония от тях, които били вече заловени.

А х м е д Б е й, както свидетелства унгарският пътешественик и учен Фелико Каниц, “поощрил българската

община от с. Букьовци (сега гр. Мизия) да си построи църква и училище”, като подпомогнал строителството им с пари и материали.

Х а л и л а а от гр. Севлиево, наричан подигравателно Пръдльо Халил, според П. Пешев бил “оригинален, но справедлив покровител на населението, без разлика на вяра”.³³

К а л е н д ж и я т а от с. Вятovo (сега гр. Вятovo), Русенско, бил владетел на селото и богат земевладелец, по времето след Кримската война. Под влиянието на баба си, която била българка, той се държал покровителствено и справедливо по отношение на българите. Буден и предприемчив човек, с обширни имоти, които “не можел за един ден с кон да обиколи”, Календжията, както си спомняше през 1966 г. дядо Дачо Велков, събирал маджии да му работят, но им плащал справедливо. На заселените в махалата му, която била в южната част на селото, мюсюлмани той говорел, че трябва да живеят в мир и сговор с християните, защото “ако не бабите и майките ви, то прабабите ви са сигурно българки”.

Календжията делеял мегдан с първенците в Русенско и преследвал черкезите, които правели обири в околните български села, а своето с. Ветово запазил както през Априлското въстание, така и по време на Освободителната война³⁴.

Ф е р а д о о л у бил кмет на с. Сушица, Великотърновско и собственото му име не е запазено в народната памет. Той бил син на богатия чифликчия Ферад и българката Мария от рода на Пеловци, поради което всички го знаели под името Ферадовия син (Ферадоолу).

Майка му, Мария Пеловска, била голяма красавица, която богатият Ферад харесал и отвялял за жена. Когато

родителите ѝ дошли да си я искат обратно, та вече “нито мома с момите, нито жена с жените”, а същевременно поблазнена и от нанизите жълтици, които похитителят ѝ дал, предпочела да остане в сараите му. Родила Мария на Ферадаа двама синове и две дъщери. Единият от синовете отишъл на учение чак в Цариград и се върнал “челебия”, учен. Направили го кмет на селото, той дал поколение, което с поколенията на брат му и сестрите му, образували половината село, все потомци на българката Мария Пеловска

Кметуването на марииния син Ферадоолу в с. Сушица се запомнило с покровителството на българите християни. Той им помагал, посещавал хората и веселбите им като приятел и желан гост и ги защитавал от разните хайти, които се появявали в околността, а на черкезите от близките села не позволявал да вършат грабежи в Сушица.

По време на Освободителната война, Ферадоолу запазил селото от башибозуците. Той не криел произхода си и се гордеел със своята майка, която била енергична и предприемчива жена и винаги се застъпвала за своите сънародници (с. 28).

МУСТАФА КАПУДЖИОГЛУ ОТ НОВИ ПАЗАР

Сред османските първенци и владетели от края на XIX в. от български произход бил и новопазарският първенец Мустафа Капуджиоглу, чиито род произхождал от с. Капуджи (Вратарите), Варненски окръг, а това село от Дибичовата война през 1928-1929 г. било чисто българско.

Мустафа Капуджиоглу заедно с първенците на с. Енево,

Кобак Осман и Амерата, защитавал българското население от нападенията на черкези и башибозуци през времето на Априлското въстание и през Освободителната война. Така например, когато един голям отряд от 2000 черкези конници, водени от Джамилет бей, от с. Сакарка, потеглил да нападне християнското население в гр. Шумен, и по пътя си разсипвал българските села, Мустафа Капуджиоглу свикал мъжкото население - християни и мюсюлмани и им раздал оръжие за отбрана. Черкезите не били допуснати в Шумен от каймакамина Даниш ефенди, българин-туркофил и затова обърнали конете към Нови пазар. Въоръжените мъже на Мустафа Капуджиоглу обаче обърнали пушките срещу тях и Джамилет бей бил принуден да се върне обратно.

Капуджиоглу приканил мюсюлманите в града да вземат под свое покровителство “братята си християни”, а като дойдат русите, християните пък да не позволят да се случи нещо лошо на “братята им мюсюлмани”, защото по своя род знаел, че както по съдба, така и по кръв, те наистина били братя. Когато след Берлинския конгрес била опразнена от турския гарнизон и последната крепост, Шумен и освободителните руски войски влезли и в Нови пазар, сред посрещачите бил и Мустафа Капуджиоглу.

Било 17.VII.1878 г. Колоната на 47-ми Украински полк от Втора бригада на 12-та пехотна дивизия, начело с военната музика се задала откъм Каспичан, цялото население на Нови пазар излязло да посрещне освободителите, а начело стоели поп Никола Енев и Мустафа Капуджиоглу. Поп Никола произнесъл слово, а Капуджиоглу връчил ключовете на града на командира на русите.

РАШИТ ПАША

Освен държавни чиновници и първенци от средна ръка, в Османската държава имало и висши чиновници от български произход като министъра на външните работи Р а ш и т п а ш а, който бил българин от Македония.

Издигнал се в служебната йерархия до членство в Държавния съвет, създаден от привържениците на Младотурската партия през 1868 г. Рашит паша принадлежал към консервативното крило на същата, което било против радикални реформи в държавата, желани от крилото на Митхат паша и Хюсеин Авни паша. Между тези две крила балансирали либералната група на Мехмед Ружди паша и др., които най-често ставали велики везири.

В кабинета на великия везир Ружди паша Рашит паша бил извикан да смени Савфет паша като министър на външните работи през май 1873 г., от който пост бил сменен от Ариф паша на следната година и заемал други висши административни длъжности. За втори път той станал министър на външните работи, през април 1876 г., когато отново за велик везир бил назначен Мехмед Ружди паша, поради вълненията на реакционното мюсюлманско духовенство срещу привърженика на реформи Махмуд Недим паша.

Априлското въстание в България било в разгара си. Османската империя се тресяла от вътрешните си противоречия и държавната хазна била празна. Султан Абдул Азис влязъл в конфликт с министрите си. Това довело до детронирването му на 18 май 1876 г., точно когато четите на Христо Ботев и Таньо войвода водели последните сражения с поробителите. В

детронацията участвал естествено и министърът на външните работи Рашит паша, и това скоро коствало живота му.

Драматичните събития се развили в началото на юни 1876 г. Детронираният султан се самоубил. Любимката му Михри Ханъм поставена също под домашен арест чезнела от мъка и гладна стачка. Братът на свалената султанска любимка, принц Черкез Хасан, загубващ влиянието си, решил да отмъсти на детронаторите. Когато всички министри били събрани на съвет, той успял да се вмъкне в залата с два заредени револвера и гола сабя, стрелял и убил на място военния министър Хюсеин Авни паша и министъра на външните работи, българинът от Македония, Рашит паша, ранява Кайсерли Ахмед паша и едва не съсича самия Михат паша. Хващат го и на другия ден го обесват.

ИСМЕТ ИНЬОНЮ

Сподвижникът на реформатора Кемал Ататюрк и многократно министър председател на република Турция, Исмет Иньню е родом от с. Дянково, Разградско и е изселен като дете със семейството на баща си след Освобождението. Родът им се е казвал Топчиеви, тъй като прабабата им била грабната от с. Топчии, Разградско. Братовчеди на Исмет Иньню живееха през 40-те години в къща, близо до мъжката гимназия (сега ЕСПУ “Н.Й. Вапцаров”), а дългогодишният директор на същата гимназия Иван Н. Иванов, тогава ученик, разказваше за тази българка от Топчии, женена в Калово (Дянково) като за “леля кадъна”, която идвала на гости с момчетата си и те играели с дядо му, техен братовчед.

За същия род Топчиеви в Дянково пише в една

публикация и Стефка Якимова, като съобщава и любопитната подробност, че Иньню поканил веднъж, вероятно през 30-те години, своите братовчеди от Калово и Разград на гости в Анкара. Те отишли там с шалвари и чалми, та се наложило той да им купува европейски костюми, за да може да ги изведе из града.

Разгледаните случаи на османски чиновници и държавници от български произход през XIX в. показват как процесът на ислямизация и асимилация на българските родове е бил с обхват на всички слоеве на обществото и издънки от българския корен са били не само обикновени селяни и занаятчии, но и знатни чиновници и държавници.

Избраните имена на османски владетели и първенци от XIX в., които по бащина или по майчина линия, а понякога и по двете, имали български произход, не изчерпват редицата на издънките от якия български корен. Към тях могат да се прибавят имената още на Марко-Мустафа - владетелят на изчезналото с. Каменец, в землището на гр. Угърчин, на ловчанския аянин Панчооглу, на Кадир Ходжа от Свищовско, който със собствени средства поддържал голяма чета за борба с централната власт.

1. Добрев, Кр., Нови пазар, с. 114.
2. Кънчев, поп Минчо, Видрица, с. 20-50.
3. Българийо, майко мила, С., 1967, с. 14.
4. Явашов, А., Разград, с. 96.
5. Мутафчиева Вяра, и др., т. I, С., 1965, с. 193.
6. Димитров Страшимир, Толбухин, с. 64.
7. Пак там, с. 64.
8. Иширков, А., ГСУ, 1906, с. 135-152.
9. Руски пътеписи за балканите, С., с. 92.
10. Пак там, с. 77, 338.
11. Пак там, с. 62.
12. Пак там, с. 92.
13. Тънкашев Дим., Светлини от миналото, машинопис, с. 27.
14. Мутафчиева Вяра и др.
15. Страшимиров, Дим., Толбухин.
16. Атанасов, Щерю, Българската земска войска, с. 142.
17. Петров, И.А., С., 367.
18. Пак там, с. 368.
19. Пак там, с. 51.
20. Алманах за Силистра.
21. Попов и Кънев, гр. Попово и околността му, с. 159.
22. Табаков, Симеон, Сливен, с. 134
23. Пак там, с.
24. Пак там, с. 78.
25. Пак там, с. 29.
26. Бакалов Г., Бачо Киро, С. 1936, с. 27.
27. Пак там, с. 27.
28. Пак там, с. 27.
29. Попов и Кънев, гр. Попово и околността му, с. 225.
30. Пак там, с. 225.
31. Пак там, с. 223.
32. Добрев, Ст., Хърсово, с. 14 и 15.
33. Пешев, П., гр. Севлиево, с. 24.
34. Ист. на с. Вятovo, с.18

Апостолът на свободата Васил Левски през своя живот е пропътувал всички краища на България и в плановете му за освобождението ѝ не е отсъствал нито един от тях. В тях е влизало и Лудогорието. То географски се простира от Побрежието на Дунава до долината на р. Бели Лом и обхваща бившите Разградски и Силистренски окръзи, с малки изключения. През тия места Левски е преминавал няколко пъти и през 1872 г. е изпратил за там със специално пълномощно първия си помощник Ангел Кънчев.

За първи път Левски е преминал през Лудогорието през март 1866 г., когато напуснал с. Войнягово и се запътил към Добруджа. Тук той посетил градовете Межедия и Тулча и се установил като учител в с. Еникьой, а след това в съседното с. Конгас. През март 1867 г. той напуснал внезапно с. Конгас без да завърши учебната година, и отишъл в Румъния, където по препоръка на Раковски станал знаменосец на четата на Панайот Хитов. Според запазени спомени, отиването му в Румъния станало със съдействието на силистренския деец за църковна и политическа свобода Гено Чолаков. В един ръкописен вариант на биографията на последния е записано дословно следното:

“В същата 1867 г. известният революционер Васил Левски е искал да премине в Румъния по своята мисия, за което бил стигнал във Варна. Докато търсел случай, ненадейно го среща Гено Чолаков, който се връщал от Цариград, където бил ходил по търговски работи. Левски му открил нуждата си и заедно дошли в Силистра, гдето условили Левски за учител и певец, без да го знаят другите граждани, че е Левски, освен

Гено Чолаков. Обаче учителстването му траяло само три дни, (на) четвъртия снабдява го Гено Чолаков с 20-25 цванца и през с. Ветрен Левски, в селски дрехи, бил прекаран от Велико Скурчелиев в Румъния до дядо Никола Балкански, на мушията му Циганка, където го е очаквал с нетърпение Сава С. Раковски”.

Биографията на Гено Чолаков е отпечатана във в. “Юнак”, бр. 3 от 1898 г., но без цитирания пасаж. Същият обаче е дословно възпроизведен една година по-късно, в съставения от Маринополски “Силистренски алманах за 1899 г.” Само годината на събитието е посочена 1869 и облеклото на Левски от селско е станало попско. А в една много по-късна публикация на Ф. Македонски (в. Народен пастир, бр. 1-3 от 5.I.1955 г.) е уточнено, че преминаването на реката е станало с лодка, карана от Велико Скуртелов от Ветрен и Стоян Кървов от Попина, в местността “Излаза”, между двете села.

Разказът за превеждането на Левски в Румъния с помощта на Гено Чолаков е засвидетелстван и от съвременника на събитието, силистренския учител Петър Арнаудов, за който в сборника “Силистра и Добруджа” от 1927 г. (с. 274) е отбелязано:

“По разказ на даскал Петър, през 1869 е пристигнал в Силистра апостолът Васил Левски заедно с книжаря и постоянния училищен настоятел Гено Чолаков, за когото ние споменахме на друго място. Левски се е условил за учител и певец, стоял обаче само 3 дена. Турците узнават за неговото пребиваване и той бива принуден, предрешен и подпомогнат от българите да премине в Румъния.”

И тук годината е посочена 1869, но като се има предвид, че движението на Апостола през тази година е известно и

изключва посещение в Силистра, че посочената 1869 г. вероятно е печатна грешка в Алманаха, повтаряна от по-късните публикации и че в 1867 г. през пролетта е било вакантно мястото на втория учител Васил Икономов, може с основание да се приеме, че Левски е преминал през силистра именно в тази година.

В същата година, от 28 април до 3 май ст.ст. той прекосява Лудогорието от тутраканското с. Пожарево, до Разградско като знаменосец на четата на Панайот Хитов. Пътят е подробно описан от секретаря на четата Иван Хр. Кършовски, който води секретни бележки в тефтерчето си, където преиначава имената на селища и хора, за да не пострадат евентуално от турците. По-късно той преработва бележките си в Дневник на четата. Кършовски пише:

“28 април - преминахме Дунава под Тутракан и спяхме в гората. 29 април - стояхме все там. Вечерта минахме край Гяур Сливово. Уловихме една зелка и спяхме на запад, в дола Гяур дереси.”

Преминаването е станало при с. Пожарево, тогава Гяур Косуи като е използван за прикритие Косуйския остров. Сега на мястото е поставена паметна плоча. Хванали един турчин и спали на западния склон на дола при къмпинга Антимово ханче, между селата Търновци и Богданци, наричан тогава Гяур кулак (Невернишки дол). За случая е оставил записан спомен и четникът Васил Николов, така:

“Уловихме по пътя един мухтар (кмет) и го водихме един ден и една нощ да ни показва пътя” (с. 66).

Кършовски пише по-нататък в Дневника на четата:

“30 април - поехме към Дели орман. Минахме с. Белица и спяхме в една гъста гора”.

Минали са източно от с. Белица, покрай кладенците, които тогава са били извън селото и спали в гората над дола на р. Чернодланица. По-нататък Кършовски пише:

“Май 1 - срязахме зелката сутринта. По пладне удари се Ст/с пушката”, т.е. убили турчина, страхувайки се да не вдигне потери след тях, а Стефан Софийски, един от опитните четници се наранил с пушката си, като бил на пост. По-нататък четата преминала източно от с. Караакметлер (Бреница) и между селата Прелез и Сушево, покрай големия гьол “Джансџа” (Бездушния), навлезли в голямата гора Богдана. “Допряхме над с. Караач (Брестовене) - пише Кършовски - и не можехме да вървим, защото не знаехме накъде да вървим”. Водач им бил Вълко Янчев (Курти байрактар) от Нова Загора, но макар и хайдутувал по тия места с Бойчо войвода, не можал да се справи. По-нататък дневникът продължава:

“Май 2 - през деня уловихме едно черкезче от Караач и ни заведе да пием вода на едно изворче. От множество народ не можеше да се стои.”

Изворчето е било на мястото на днешния кладенец в дола Расовата между Завет и Брестовене и гората била пълна с пастирчета. Кършовски продължава:

“Вечерта хванахме надясно из гората, покрай едно турско село (Б.И - вер. Острово), заметнахме надясно покрай нивата и там намерихме вода и пихме.”

Срещу 3 май Кършовски отбелязал секретно в бележника си: “Отървахме черкезчето. Взехме хляб и вода от Грамада, от Ноне и евдорет ум”. Т.е. донесли им хляб и вода “Нено и родовете му”, а черкезчето успяло да побегне и Левски се спуснал да го годи. Четникът Васил Николов предава случката така: “Левски потърси черкезчето, но него го нямаше.

Спусна се в една гора да го дири. Обиколи я цяла, после тича настрани от нас. Беше много лек, но не го намери и се много ядоса.”

Ядосал се и войводата. Нено Ненчев, който донесъл със сина си хляб и вода на четата, по-късно разказал на историка на с. Пбит камък Д. Тънкашев: “Не бях го виждал тъй лют и ядосан. Боеше се, черкезчето ще издаде четата и ще я преследват. Това не се случи”.

Турците от околните села наистина научили за движението на четата, но не я преследвали. Както свидетелства старият Георги Кисъов от Завет, те казали: “Като не ги закачаме, ще минат и ще си заминат... Правете се, че нищо не забелязвате и се дръжете комшийски с околните села”. (Б.И. Завет, с. 60).

В ръкописната история на с. Побит камък, Д. Тънкашев пише: “Рано заранта на 5 май Нено Ненчев и Христо Кънев превели четата през м. Бельовата кория, през мешелика и като прекосили железницата, Нено се върнал, а за водач останал Христо”.

По-нататък пътят на четата и знаменосецът й Васил левски минава покрай с. Благоево, с. Кардам и нататък към Стара планина, по чието било стига до Сърбия.

На другата година, Левски прави първата си обиколка в България като апостол, а през 1869 г. минава за трети път през Лудогорието, но с железницата от Русе за Варна, за да се отправи оттам за Цариград, преди да започне втората си апостолска обиколка. След нови две години, през 1871 г., както Северното Лудогорие със Силистренско, така и Южното с Разградско заемат важно място в плановете му за освобождението на България и предстоящото въстание. През

лято на 1871 г. Левски влязъл във връзка със силистренските съзаклятници около Гено Чолаков и през м. октомври изпратил техни представители при Ф. Тотю, който по това време живеел в Одеса. Силистренци поканили хвърковатия войвода да застане начело на едно въстание в Силистренско и Добруджа през м. декември, когато турската войска ще бъде слабо маневрена, но войводата, привърженик на четническата тактика, отказал и на 20.ІІ.1872 г. пише на Левски:

“Вий сте изпроводили вашите планове, решени от Вас със силистенчени, да реша да ида с тях в Силистренско... в м. Декември, когато има най-голяма фъртуна и дебел сняг... По моему, като се развие шумата добре, тогаз да се изберат хора, които са способни да управляват пушка и нож, та да можем да водим противниците да се борят те с нас по горите, а не да запъчат бедния народ, жени и деца. Аз тѣй предадох на вашите депутати, силистренчените.” (230).

Не е ясно кога и как се е срещал Левски със силистренци през 1871 г., но като се знае движението му, трябва да се предположи, че връзката им е била с писма. През октомври той е на обиколка с двамата си помощници, Ангел Кънчев и Димитър Общи в Южна България и Източна Стара планина. По време на тази обиколка той нанася кратки бележки в джобното си тефтерче. В една от тях, на стр. 55 е отбелязано: “Лозн. Ан. в Пл.”, която Д. Страшимиров дешифрира така: “Лозинка на Ан/гел Кънчев/ в Пловдив”. В Пловдив, където са били към 20-25 октомври, Левски е дал парола (лозинка), т.е. опознавателен текст на А. Кънчев за свързка с комитетски хора. На същата страница 55 е отбелязана сумата 6,961 (вер. гроша внесени от Таньо Стоянов в Сливен, където са били в началните дни на ноември. А на следващата с. 56 е записан

следния адрес: “Разград, Варош маале, Зачу Илиев!”

По какъв повод е записан по това време в тефтерчето на Апостола на свободата този адрес? Кой е този Зачо Илиев? Срещал ли се е Левски с него или му е бил препоръчан като верен човек, при когото могат да се изпращат комитетски хора? Тия въпроси бяха поставени още преди 20 години (Н. Луд. бр. 24, 27.ІІ.73 г.), но за съжаление отговор не им се намери. Остана предположението, че се касае за разградски патриот на име Захари, Зарчо Илиев, който никъде не се споменава на друго място. За него не се споменава и при идването на Ангел Кънчев в Разград през пролетта на 1872 г. За тази мисия на първия помощник на Апостола намираме отметка на стр. 65 в тефтерчето, където доста пространно е написано:

“На 1872 Йан/уарий/ 22 с припоръчка от Ц.К. изпраща се А/нгел/ К/ънчев/ за Разград и около да състави Ч/астен/ К/омитет/. Дават му се и печатни билети - разписки от ЦК с печата, които ще дава срещу дадените му пари от Ч/астните/ К/омите/ти и други частни лица, за в Ц.К. Броят на разписките комитетски е от първи до осми, а частните от първи до двадасети. Дават му се и три печатни писма, два Бълг/арски/ гласа и две прокл/а мации/.

Това пълномощно е било дадено на Ангел Кънчев в Ловеч, след завръщането на същия от Влашко. С това пълномощно, с отчетните книжа, брошурата “Български глас” и прокламации към българския народ от името на Привременното правителство, Ангел Кънчев е бил изпратен в Разград и Разградско в началото на м. февруари 1872 г. Като вече е известно, той дошъл в района си, придружен от революционните дейци Марин Цонзоров от Лясковец и Сидер Грънчаров от Горна Оряховица, основал комитети в Благоево,

в гр. Разград и с. Пороище, а след това заминали за Търговище.

По-късно Ангел Кънчев загива на пристанището в Русе, но Сидер Грънчаров основава революционни комитети в Хърсово и Голям Извор, а революционен комитет в Разград, в който са влизали Гани Чернев и Бърни Бърнев, е продължил да съществува не само докато Левски е бил жив и изглежда, че се е наричал “Искра”, но и след това, когато е бил преименуван на “Мирослав”.

ЕДНОВРЕМЕННО С БОТЕВАТА ЧЕТА

За легендарния отряд от 200 души на Христо Ботев знае всеки българин. За Таньо войвода и четата му от 28 души знаят само някои от историците, а тя е преминала на 17 май 1876 г. едновременно с Ботевата чета и има значение и съдба сходни с нейните.

Четата на Таньо войвода е организирана по план и идея на Хр.Ботев, с цел да се увлекат нови въстаннически сили към Западна и източна Стара планина, а турските сили да се разединят. За изходен пункт на четата бил избран гр. Олтеница, срещу Тутракан, а за войвода бил поканен избягалият от Диарбекир, сливенски революционер Таньо Стоянов.

Таньо прекарал зимата в Турномагурели, където, подпомаган от председателя на революционния комитет Петър Мишайков, подготвял малка чета. Живеейки оскъдно Таньо събирал средства за оръжие и знаме на четниците си. На 24 април 1876 г. срещнал в Крайова Никола Обретенов, който му изложил плана на Ботев и му предложил да стане войвода на четата от Олтеница. Таньо се съгласил и се прехвърлил с четниците си в Олтеница, където ги посрещнал председателят на революционния комитет Атанас Чернев. В Олтеница престояли пет дни и на 16 май Таньо повел въоръжените 27 души. През нощта на 17 май, шест часа преди „Радецки” да спре на Козлодуйския бряг, Таньо преминал в България при с. Пожарево, Тутраканско. От тук започнал единадесетдневния боен път на четата.

Знаменосец на четата бил Велко Дачев Тишев от с. Радево, Новозагорско. Секретар, който носел готови писма до комитетите в Разградско, бил Петър Иванов Русков от Сливен,

водачи през горите били Стефан Николов Заралията от с. Гурково и Йовчо Кеяпенчев от с. Голям Извор, Разградско, а оръжейник на четата бил Цанко Петранов Тюфекчията от Котел.

Покрай Пожарево, къмпинга Антимовско ханче и с. Антимово, четата навлязла в Лудогорието и на 18 май преседяла на явка край гр. Исперих, в очакване на четници от Голям извор и Хърсово. Известени били, че в Голям извор станал провал, а хърсовските въстаници заминали към Горна Оряховица. Войводата повел четниците към с. Побит камък. Четата останала скрита в местността Палашча, а в селото влязъл с писмо до местните революционни дейци Стефан Николов Заралията. Той през февруари бил избягал от Русенския затвор, а заптието, което го пазило, сега било изпратено в селото. То с помощта на пѐдарите заловило Стефан и мисията му пропаднала.

Четата чакала цяла нощ в местността Палашча и чак на сутринта научила от две козарчета, че Стефан е уловен и откаран за Разград. С бърз ход четата се прехвърлила към гара Разград, но пандурите се скрили в каменното здание на гарата и четата напразно вардила цяла нощ.

Отчаяни и покрусени, четниците решили да се върнат и да накажат селото Побит камък. Войводата едва ги отклонил. Тогава те решили да се върнат в Румъния и покрай Топчии и Равно излезли над спирка Кривня. До тук, по пътя през горите се изгубили Йовчо Кеяпенчев и Христо Димитров Пържинов. Войводата успял да убеди четниците да се върнат към Търговище. Никой обаче не знаел пътя. На 23 май осъмнали над с. Торлак (Цар Калоян). Ориентирали се и се изтеглили към с. Костанденец. Тук през нощта от скалите паднал и се

изгубил Петър Иванов Русков. По височините между Малкия и Черния Лом четата се изнесла към с. Садина и осъмнала пред с. Ломци.

Тук се завързало първото сражение с потерите, в което бил ранен Гено Ст. Грошов от Котел. Четата свърнала на юг към гр. Омуртаг и осъмнала в корията при с. Светлен, която била пълна с пастирчета от околните села. Две от тях попаднали на четата. Някои от четниците искали да ги задържат или убият. Войводата се възпротивил: „Тръгнали сме народ да освобождаваме, а не мирни хора да убиваме!”

След половин час от околните села се вдигнали потери към Светленската кория, която не била годна за отбрана. Четата бързо се насочила към отсречните височини, но пред тях се изпречила придошлата, буйна и дълбока р. Черни Лом. Нагазили я до гърди, хванати за ръце. Раненият Гено Гроша бил застигнат и убит от черкезите. Четата заела позиция на удобния хълм Припека (Гюнята) и цял ден водила успешно сражение, в което не дала убити и ранени, а от потерята паднали мнозина, включително и черкезкия предводител.

Вечерта завалил дъжд и потерите се събрали около запалените огньове. Четата се измъкнала незабелязано и с бърз ход поела на юг, към Балкана. Потерите между които и сто души конница, ги застигнали при с. Априлово и ги принудили да заемат позиция на Керчан баир. Тук на 27 май 1876 година станала третата, последна битка на четата. Цял ден валил дъжд. Барутът овлажнял. Пушките се подилескали. От четниците паднали убити Петър Н. Танев и Кара Петър Трявналията. Отбраната била разкъсана надвечер и четниците хукнали да се спасяват на групи. Войводата се спуснал на северозапад и в подножието на Керчан баир загинал в ръкопашна схватка.

ГРАНИЦИ И ОБХВАТ НА ЛУДОГОРИЕТО

Лудогорието е географска област от североизточната част на Дунавската равнина, която не е обединена около свой административен, културен и стопански център, в която преди няколко десетилетия нямаше нито един град, която до 1942 година носеше чуждото название Делиорман и която до 1940 година беше разделена на две от държавната граница с Румъния, едно географско понятие, чиито граници са спорни и до ден днешен.

Думата “Лудогорие” е предизвиквала и предизвиква в нашето съзнание асоциации за огромни гори, които покриват района, безводие, разбойници по пътищата и компактно турско население. Тази представа ни е завещана от края на 19 век, когато наистина областта е била вече обезбългарена и опасна и от началото на XX век, когато започва отново усиленото заселване на българско население. Тогава Лудогорието е било привлекателна земя за предприемчивите хора. Тогава ни е завещана и представата за него като люлка на българската държава.

Сега големите гори вече ги няма. Те са изсечени в началото на XX век и особено към края на 20-те години, последните класически разбойници Сабри пехливан и Фането са ликвидирани към края на 30-те години, а през 60-те години окончателно е ликвидирано и безводие. Турското население вече не е компактно, макар и преобладаващо в някои от селата. По какво тогава, да различим областта Лудогорие от окръжаващите я географски области? И въобще необходимо ли е да се търси географска характеристика на дадена област, когато географският фактор не е така решаващ, както е било преди?

Практиката показва, че името на Лудогорието е често употребявано в политически, исторически, географски, етнографски и стопанско-икономически аспект. Това налага да бъдат изяснени, както характеристиката му, така и неговият обхват и неговите граници, за които в различните времена е имало различни схващания.

Името на областта Делиорман според именити наши учени (К. Иречек, проф. Ст. Романски, проф. Ст. Младенов) е останало от куманите и е било известно още преди идването на османските турци. Още в 12-ти век то се среща под формата Телеорман и съчиненията на византийския историк Йоан Кинам (ГИБИ, том VII, с. 227). По времето на нашествието османските турци са наричали областта “агач денизи”, т.е. “горско море”. За пръв път названието Делиорман е употребил дубровничанинът Певел Джарджич. В една записка от 1595 година до трансилванския княз Стефан Батори той обяснява: “След Добруджа иде областта Делиорман, наречена така поради големите гори и изобилната растителност, която покрива цялата област, с изключение на градовете и лозята. Тази област е много обширна. В Делиорман се намират селищата Шумен, Преслав, Разград, Червен, Русе, Силистра, които в по-голямата си част са населени с християни.” (П. Петров, 1972, с. 240).

Географът Хаджи Калфа през 17-ти век определя границите на областта така: “Около Шумен има още два окръга, именно окръг Делиорман, който обгръща много села между Шумен, Силистра и Разград. Тези села нямат никакви градини, и Добруджа, която се простира покрай Дунава от Силистра надолу.” (Ст. Аргиров, 1938, с. 86).

Първи научни сведения за областта дава през 1891

година Карел Шкорпил. (К. Шкорпил, 1891). Изследване на областта във връзка с водоснабдяването ѝ е публикувал през 1923 година Георги Бончев (Г. Бончев, 1922). Шест години по-късно в 1929 година проф. С.С. Бобчев публикува свое изследване за делиорманските турци и казълбашите. След няколкогодишно апостолско проучване на терена Васил Маринов издава през 1941 г. своя капитален труд “Делиорман – областно географско изучаване, южна част”, която тогава е била в пределите на България. Северната част до 1940 година е била в пределите на Румъния и се е числяла към т. н. Кадрилатер (Четиригълник), в който влизали още част от Добруджа (източно от Суха река), долината на Батовата река и Дунавското побережие до Силистра. Тази област тогава в България се наричала с общото име Южна Добруджа. Така продължила да се нарича в административните актове и историческите изследвания и след присъединяването ѝ към България (Сб. “Добруджа”). Под тяхно влияние така я наричали и живеещото там младо поколение, макар че възрастните над 50 години знаят, че това е Северното Лудогорие и за да разграничат тая “Добруджа” от истинската, я наричат Крайдунавска Добруджа, като под това название разбират главно Силистренска област.

До 1913 г. въобще не е имало съмнение, че влизащите в Силистренска област околии – Аккадънларска (Дуловска) и Куртбунарска (Тервелска) са от Лудогорието.

Това от една страна, когато границите и обхващат на Добруджа се разширяват на юг за сметка на Лудогорието. От друга пък южната граница на Лудогорието се разширява за сметка на Поломието, което никога не е считано за част от Лудогорието. По инерция на схващането, че Разград е столица

на Лудогорието, някои считат всички села от Разградска област за лудогорски, сред които с. Сейдол и гр. Цар Калоян. (Х. П. Хинков, 2004 г, с. 5; Д. Христов, 2004, с. 5 и др.)

При тази неустановеност как и по какви признаци да определим границите на Лудогорието?

За Южната част те са определени още през 40-те години от Васил Маринов, в упоменатата му книга “Делиорман”, където “въз основа на морфологични, хидрографски, био-географски, климатични и поселищно-стопански фактори”, и след като “проверил схващанията на местното население” той приема за граници височините северно от р. Бели Лом, по които върви ж.п. линията от гара Сеново, до спирка Висока поляна. Оттам границата се отклонява в източна посока, минава северно от с. Капитан Петко, над изворите на р. Кана и Крива река, после по Войводското плато извива северозападно от с. Исбул към Войводски връх, пресича долината на Крива река и шосето от Шумен за Силистра, северно от с. Църквица, спуска се на юг по Стана баир, свива на изток покрай с. Сечище, минава през връх Бозбурун, южно от с. Доброплодно и с. Искър и извива на север, покрай с. Вълчи дол, за да слезе в долината на Бресташката река (Караман дере).

Западната граница пък поема на север от гара Сеново, по платовидния ляв бряг на суходолието на някогашната р. Курторман (Вълчегорие), ляв приток на пресъхналата в тази си част Топчийска река, минава между Беловец и Тетово, през гората Остър меч, между селата Сеслав и Черешово, и като се плъзга по хълмовете край с. Юпер, западно от с. Звънарци, се насочва североизточно към заличеното с. Ангелово, отделяйки Лудогорието от Побрежието (Елията) на Дунава”. (В. Маринов, 1941, с. 11).

Тази граница с малки изключения, приема и Васил Дойков, в издадената през 1965 година книга “Лудогорие”, като прави опит да я свие на юг от гара Разград и да я доближи до гр. Разград, оставяйки го обаче “до самата граница”. Понататък Васил Дойков прави произволен и неуспешен опит да очертае северната граница на Лудогорието, която го отделя от Дунавското Побрежие (Елията). Според него границата “върви северно от селата Белица, Ст. Караджа, Главеница, Зарица и др... пресича новата ж.п. линия Самуил-Дулово, близо до с. Долец и минава край селата Окори, Секулова, Орляк, Бенковски”. (В. Дойков, С, 1965, с. 17).

Проявявайки неосведоменост, Васил Дойков оставя извън Лудогорието не само такива безспорно лудогорски селища като Дулово и Тервел, но и големите гори Ири асар и Кара кус (Черно усое). Непосещавал терена и нямайки никаква представа за схващанията на местното население, авторът е “свил” пределите на областта към бившата българо-румънска граница и всичко останало на север и североизток е причислил към Добруджа (с. 16), макар че приема в тази част покрай Дунава да се простира Побрежието.

Позовавайки се на труда на В. Дойков, както редица автори-краеведи, така и някои авторитетни институти, внасят допълнителна неосведоменост и бъркотия по проблема. Така например в издадената от БАН през 1966 г. Кратка българска енциклопедия, т. 3, с. 292 е записано: “Лудогорието по с т е п е н н о прехожда в Добруджанското плато, п р и б л и з и т е л н о по линията Тутракан, Дулово, Кара пелит.” (КБЕ, т. 3, 1966, с. 292). Краеведът Живко Попов пък пише: “Една широка ивица, която обхваща селата югозападно от Дулово и Тервел, заедно с тези селища, са били включвани в Лудогорието...

Граничната ивица пресича новата ж.п. линия Самуил- Дулово, близо до с. Долец и минава край селата Окорш, Секулово, Орляк и Бенковски.””(Ж. Попов, 1972, с. 17). Фрапиращо е и твърдението на В. Равалиева, че Старо село, Тутраканско “се намира в югозападната част на Южна Добруджа”. (В. Равалиева, 1993, с. 4).

Изброените факти показват, че изясняването на границите между Лудогорието и Дунавското побережие “Елията” и Лудогорието и Добруджа е повече от наложително. Приемайки метода на В. Маринов, да се търси “схващането на местното население”, базирано на обективни “хидрографски, био-географски и климатични фактори”, с тази задача през 60-те години се заема пишещият тези редове, като председател на Окръжната комисия за изучаване на родния край в гр. Силистра.

Близо две десетилетия съм обикалял селата между Кубрат и Тервел, разпитвал съм стари хора, зипасвал съм спомени и мнения, и съм търсил обективни признаци за границите на областта. Някои от записаните материали остават в многобройните ми джобни бележници, други са преписани в необнародвания ми сборник “Записки на краеведа”, а трети като изводи са намерили място в издадената през 1980 г. книга Исперих – история на града (в съавторство) и в излязлата през 2002 г. книга Белица, Тутраканско, както следва:

“Като отличителни белези за границата между Лудогорието и Побрежието местното българско и турско население посочваше не само горите, които някога са покривали областта, но и тревата, която в Лудогорието била по-сладка от тази в Побрежието, мъглата и росата, които падали различно в двете области и сланата, която подала по-

рано в Лудогорието и очертавала границата му “като по линия”. Имало разлика и в отглежданите животни – коне в Лудогорието и биволи в Побрежието. Като явен отличителен белег може да служи и облика на селата. В Побрежието селата са предимно с българско население и са проточени по долините, в близост до извори или чешми, а в Лудогорието, до преди 60-70 години, селата са били предимно турски, разположени по безводните хълмове, с характерните “гълове” за събиране на дъждовната вода.

Въз основа на гореизложените съображения и най-вече според схващанията на местните жители, северозападната граница на Лудогорието може да се прокара, със значителна точност, както следва: Южно от с. Старо село по дола Колофала, опасващ тутраканското гористо плато Боблата. После преминава северно от с. Шуменци, през дола Дабтъка, по хълма Елбасан, между селата Антимово и Царев дол и след това през селата Богданци и Зафирово, като почти следва асфалтовия път от Тутракан за Силистра, през селата Коларово и Нова попина. След това, оставяйки землището на с. Поляна в Побрежието, границата се спуска към с. Ситово, върви по хълмовете Излаза и Бреке, към с. Сърпово и по Сюнешкия път се спуска в широкия дол при с. Смилец, който, под името Караула, преминава през с. Бабук и на около 5 километра северно от Алфатар извежда на асфалтовия път от Силистра за Дулово и Шумен.

От Караула границата на Лудогорието свива към дола Кулфарата и, като излиза на асфалтовия път от Силистра за Средище и Добрич, го следва до с. Богорово, където суходолията, идващи от Лудогорието, се сливат в широкото гърло пред езерото Гърлица. Оттам тя следва до с. Краново

държавната граница и слиза в долината на Суха река, наречена тука от населението Канарата.

По същия начин се определя и източната граница между Лудогорието и Добруджа, “по долината на Суха река, която в долната си част, поради скалистите брегове носи названието Канарата.” Тази граница е трайно запазена в съзнанието на местното население. Старите жители от селата на Силистренско и Тервелско считат, че селата на запад от Суха река са в Лудогорието. Те казват: “Делиорман започва от Кайнарджа и Краново, а Добруджа от Канарата нататък, на изток.” Когато отивали на жътва на изток от Суха река, те казвали: “Отиваме на жътва в Добруджа”. (Б. Илиев, 1980, с. 11).

За граница между Лудогорието и Добруджа, базирайки се на геологическия им строеж, приема част от долината на Суха река и проф. А. Иширков, според когото тя “захваща от езерото Гърлица, източно от Силистра, върви по посока на с. Цани Гинчево, завива на изток към с. Ябълково, Добричко, поема наново в Южна посока, до с. Сюнбей над Девненското езеро”, (А. Иширков, 1918, с. 18). Според схващанията на местното население, граница между Лудогорието и Добруджа върви по долините на Суха река и притока ѝ Бресташката река (Караман дере). Западно от тази граница се простира Лудогорието, наричано в северната си част и Крайдунавска Добруджа. Поради 27-годишното румънско владичество, районът беше културно и стопански изостанало, но разликата между двете части сега е изравнена и в Лудогорието възникнаха през 40-те и 50-те години на миналия век четирите градчета: Кубрат, Исперих, Тервел и Дулово, последвани още от – Завет, Главиница, Алфатар.

В така очертаните граници Лудогорието обхваща земите

между Поломието, Дунавското побережие, Добруджа, Провадийското и Шуменското плоскогорие, като “индивидуална географска област, която се различава твърде много от областите, които я заграждат. Тя представлява свое хармонично цяло, със своя особена физикогеографска и културно-стопанска физиономия (В. Маринов, 1941, с. 5). Областта е разположена между 20°20’ и 27°12’ източна дължина и най-южната ѝ точка е 43°26’ северна ширина, със средна надморска височина 300 м. Обхваща около 5 000 кв.км. площ. Административно Лудогорието е разделено между Разградска, Силистренска, Добричка и отчасти Варненска и Шуменска област.

Б и б л и о г р а ф и я :

- Маринов В., Делиорман, южна част – областно географско изучаване, С., 1941.
- ГИБИ – Гръцки извори за българската история, т. VII, С., с. 227
- Петров, П., По следите на насилието, С., 1972 с. 240.
- Аргиров, Ст., Румелия и Босна, географски описал Мустафа бен абдулах хаджи Калфа, АПП г. I, кн. 2, 1938, с. 86.
- Шкорпил, К., Североизточна България географско и археологическо отношение, СбНУ, кн. 7-8, 1891 г.
- Бончев, Г., Геологично-хидрологични изследвания на Делиорман във връзка с водоснабдяването на безводните му краища, Год. на СУФФМ, кн. 19, 1922-23 г.
- Хинчев, Х.П., Страници от предишни времена на гр. Цар Калоян, С., 2004, с. 5.
- Христов, Д., Село Сейдол, Разградска област, С., 2004, с. 5
- Дойков В., Лудогорие, С., 1965, с. 11.
- КБЕ – Кратка българска енциклопедия, С., т. 3, 1966, с. 292.
- Попов, Ж., Жегларци, Орляк и Зърнево, С., 1972, с. 17.
- Равалиева, В., Старо село, Тутраканско, В., 1993, с. 4.
- Илиев, Б., и др., Исперих, С., 1980, с. 11
- Илиев, Б., Белица, Тутраканско минало и настояще, С., 2002, с. 10.

МУЗЕЙНА СБИРКА ЗА СЪВМЕСТНОТО БИТУВАНЕ НА БЪЛГАРСКОТО И ТУРСКОТО НАСЕЛЕНИЕ В ЛУДОГОРИЕТО

Музейната сбирка, може би единствената по рода си, е филиал на Историческия музей в Исперих и се намира в с. Свещари, където е уредена от председателя на Културно-просветното дружество “Родно Лудогорие”.

Над входа на сбирката е изписан девизът на дружеството: “Добросъседство, доверие и истина!” Екскурзоводката пояснява: “Истината такава, каквато е, независимо дали се харесва някому или не, защото без истина няма доверие, а без доверие няма добросъседство”. И още: “Българи и турци са живели в Лудогорието и ще живеят още векове заедно, поради което трябва да живеят в разбирателство, като търсят не онова, което ги разделя, а онова, което ги сближава”.

Експозицията на сбирката показва сходство и близост в материалната и духовната култура на двата етноса: оръдията на труда са еднакви, едни и същи са стопанските дейности, сходни са игрите и забавите, приличат си празниците и обичаите (някои от ритуалните персонажи имат общ, дървен корен), едни и същи са магиите и баянията против беди и болести.

Експозицията застъпва както материалната, така и духовната култура и е разположена в 9 помещения на пригодения за целта някогашен сеновал, с прилежащите му навеси. Още в първото помещение е разположена работилница с дърводелски, железарски и кацарски инструменти, ползвани еднакво от българи и турци, а в обширния навес са подредени оръдията на труда в традиционното земеделие, свързани с оран, коситба, копан, жътва, вършитба и пр., оръдия изработвани и ползвани еднакво и от българи и от турци в Лудогорието.

Домашният бит е представен първо в общото помещение, наричано от българите “Вкъщи”, а от турците “Хашеви”. Това е помещението край огнището, където се приготвя храната за семейството. Тук на верига виси котле, на саджака се намира тенджерата или тиган, край тях са наредени гърнетата, подницата, връшника (сача), и дървените копани, кръгове, пахари и ношове за месене на хляба. А съдовете за вода (котлите - бакърите) са поставени на пода от турска страна и закачени на водника с лавиците от към българската страна. Разните чутури, бутилки за “бутане” на мляко, кратуни, кошници и пр. са все еднакви в бита на българи и турци.

От двете страни на помещението “Вкъщи” са собителните помещения за упражняване на домашните занаяти, с уредите за обработка на вълна и кълчища: дараца, драгалци, маганчета, хурки с вретена, чекръци, снователки, стан за тъкане, стан за плетене на рогозки и пр. Различно в българската соба е леглото, което вече е одър на крака и детската люлка, която е закачена за халки на тавана, докато в турската соба леглото е на земята, на разстлани атели, които денем се прибират и подреждат на “юклюджа”, а бебето е в детски кош на пода. Отличие за турската одая е и “сергена” - лавица за нареждане на калайдисаните сахани, подобно на такава, но по-малка лавица в българската соба. Различни са и кръглите софри - българската дъсчена, трикрака, а турската стругувана от един дънер. Различни са и музикалните инструменти - гъдулка и кавал, и тамбура (саз) и дайре. Различни са и традиционните костюми - сукман и престилка за българката и яшмак и шалвари за туркинята.

Съвсем еднакви са съдовете в мутвака (килера), където се държи зимнината в делви за маджун, къпове за туршия, гюмове за масло, гърнетата за семена, кратуни за яйца и

тютюн и пр.

Духовната култура на българите и турците от Лудогорието е представена на втория етаж на музейната сбирка и започва с детските и младежки игри и забави, след което следва моминската (булчинската) стая, с раклата за дарове (престилки, ризи и др.) и чеиза, бъклицата и уруглицата (сватбеното знаме) от българската страна и с писания сандък за дарове (чорапи, ризи, учкури и др.) и украсения с чеврета сватбен клон (дал) от турската страна.

В следващия дял са застъпени есенно-зимните обичаи - сурваки, ладванки, бразая и кукери, с кончета у българите и саяджик у турците, който се родее с кукерите и има с тях общ дъвен произход от дионисиите у траките.

Пролетните обичаи - мартеници, лазаруване, връбница и Велкден у българите, завършват с Гергьовден и гергьовденското надпяване на пръстените, което е идентично с “ваденето на знаците” (нишан чакърма) у турците и казълбашите и със зрелището “бешикли” (пеленачето) у последните, което е почти пълно копие на кукерските игри у българите, само че изпълнявано от жени.

Отлетните обичаи са представени пеперуда, герман, надпяване на паламарките и отрязване на брадата на нивата. Магиите и баянията при “мамене на млякото”, “гасене на въглен” и “леене на куршум” са еднакво практикувани и от двата етноса и на плета както на едните, така и на другите стърчат на колове животински черепи, за прогонване на злите сили.

В сбирката са представени (или само загатнати) ония от практикуваните в района календарни обичаи, за които са събрани вещи и предмети, затова тя няма претенции за

изчерпателност, а само за представителност. Тук трябва да се отбележи, че не е достатъчно подчертано различието между ортодоксалните мохамедани (сунити) и алианите шиити, познати у нас като казълбаши, каквото различие безспорно съществува в района и е изследвано от Анани Явашев, Васил Маринов, Борис Илиев, Стоян Стоянов и Мехмед Бейтулов.

Според диплянката за музейната сбирка, дело на Борис Илиев и Емилия Германова, на художничката Боряна Мекушина и фотографа Александър Колев, сбирката е замислена и събирането на предметите е започнало още през 1980 г., като едновременно с това е вървяло и пригаждането на сградата за експозицията, извършвано “собственоръчно от Борис Илиев”. Същият е издирвал предметите и едни са му подарявани, а други е закупувал със собствени средства. След това е подарил цялата сбирка, заедно със сградата на Исперихския музей, за обществено ползване. От диплянката личи, че Илиев е създал преди това музейни сбирки в Исперих (1956 г.), в Силистра (1961 г.) и в Тутракан (1965 г.), прерастнали след това в самостоятелни музеи.

Музейната сбирка в с. Свещари има за цел да пропагандира добросъседството, доверието и истината между българите и турците в Лудогорието и да подпомага съвместното им битуване и в това отношение тя има безспорен успех, обаче за подобряване впечатлението, което оставя у посетителя, препоръчително е да се подобри вътрешният и особено външният вид на сградата, като се осъществи една по-енергична намеса на художника. Претрупаността на интериора, поради малкият обем на помещенията, създава усещане за автентичност и интимност, но не дава възможност да се забележи и осмисли всеки предмет от експозицията.

КЪМ БЕЗКРАЯ НА НЕБЕСАТА

*„Както детето напуска своята люлка,
така и човечеството ще напусне земята и
най-напред плахо, а после смело и уверено
ще се отправи към другите планети”*

К.Е. Циолковски

На къде си се запътил, земни човече? Не те ли плаши безкрая на небето?

Безкраят е мамил мечтите още когато човекът е правел люкове от волски жили и брадви от бронз. В скъпоценния наниз на красивите легенди от митичният Икар и библейският пророк Илия, до приказния майстор Манол, не безкраят, а краят е бил страшен. Страшна е била и разправата с дръзналите да летят като птиците. Но дързостта победила. Кой може да спре дръзките мечти, помамени от мигация блясък на далечните съзвездия? Кой може да спре стремежа към тайните на загадъчните пламнали светове?

Практичните еснафи свиват рамене в недоумение:

- Каква е ползата от безумния риск да тръгнеш към неизвестното?

Неизвестното пълни с боязън техните души. Само безумно смелите поемат неведомите пътища на риска и чертаят първите неуверени стъпки на прощъпукалото в космоса човечество.

Четвърти октомври 1957 г. Първата небесна рожба на земния човек закръжи като пиле около своята май-планета и тревожният ѝ писък сепна етера. Москва открива космическата ера с Първия изкуствен спътник на земята.

Втори януари 1959 г. Първата изкуствена планета напусна гравитационното поле на земята и около слънцето закръжи земна мисъл записана със славянски букви. първите писмени знаци в небесата. Московчани нарекоха тази първа вестителка в небесата с поетичното име „Мечта”.

Дванадесети април 1961 г. Сензацията на века. Вестниците излязоха в извънредни тиражи. Радиостанциите прекъснаха емисиите си, за да съобщят за нечуваното събитие. Съветският майор Юрий Гагарин лети в Космоса!

След него имената са плеада, чудото стана ежедневие. Маршрутите за пътуване до Луната и близките планети залегнаха в плановете и изчисленията на грижливите практики. Разумни машини предадоха непосредствени сведения от лунния свят на мълчанието. Изкуствени спътници закръжиха около нашата съседка. космически сонди се отправиха към Венера и Марс. А след десетки години гости ще имат и другите планети и името на Човека ще изпълни слънчевата система.

Но слънчевата система е кътче в безкрая. Звездите ще си останат все така далечни примамни огънове. А около тях вероятно се блъска мисълта на непознати цивилизации. Някога ще установи ли връзка с тях земният човек?

Далечни са пространствата, през които светлината пътува с години! Скромни са възможностите на междупланетните ракети. Но човешката мисъл е дръзка. Тя отново полита с несъздадената фотонна ракета към близките звезди на нашата Галактика. А към далечините? А към другите галактики?

Дръзката човешка мисъл се стъписва, но геният на Айнщайн доказва математически най-невероятната от всички фантастични истини. Истината за относителността на времето

и пространството в зависимост от скоростта. Главоломната скорост, близка до скоростта на светлината, може да направи невъзможното възможно. След столетия човечеството ще познава цивилизацията на планетите от тройната звездна система Алфа центавър. А оттам ще замечтае за още по-далечни космически експедиции.

На къде си се запътил, земни човече? Безкраят ли те мамии така настойчиво?

Радиовълните ще изпълват като ехо пространствата:

- Човекът напуска своята люлка и населява небесата!

С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е

ЗА ПОСЛЕДНАТА БЪЛГАРСКА КРЕПОСТ, ПАДНАЛА ПОД ОСМАНСКО ЗАВОЕВАНИЕ И ЗА НЕЙНИЯ ВЛАДЕТЕЛ	5
НАСЕЛЕНИЕТО НА ЦЕНТРАЛНОТО ЛУДОГОРИЕ И ОТНОШЕНИЯТА МУ С ЦЕНТРАЛНАТА ОСМАНСКА ВЛАСТ ПРЕЗ XVI И XVII ВЕК СПОРЕД НЯКОИ НЕПУБЛИКУВАНИ ТУРСКИ ИЗВОРИ И ЗАПАЗЕНИ КАЗЪЛБАШКИ ПРЕДАНИЯ	15
ПРОТЕСТНИ АКЦИИ НА БЪЛГАРСКОТО И МЮСЮЛ- МАНСКОТО НАСЕЛЕНИЕ ОТ ЛУДОГОРИЕТО СРЕЩУ ЦЕНТРАЛНАТА ОСМАНСКА ВЛАСТ ПРЕЗ XV – XVIII ВЕК	30
КЪМ ВЪПРОСА ЗА ИЗСЕЛВАНИЯТА ВЪВ ВРЪЗКА С РУСКО- ТУРСКАТА ВОЙНА ОТ 1768-1774 Г. И УЧАСТИЕТО НА ИЗСЕЛНИЦИТЕ В ПОМОЩ НА РУСКАТА АРМИЯ	37
СИЛИСТРЕНСКАТА КРЕПОСТ ПО ВРЕМЕ НА РУСКО- ТУРСКИТЕ ВОЙНИ	56
СИЛИСТРЕНЦИ И ВЕЛЧОВАТА ЗАВЕРА	73
БОЙЧО ВОЙВОДА	76
САВА БИНБАШИ И ПОБРАТИМЪТ МУ КЪРОГЛУ	80
ИЗДЪНКИ ОТ БЪЛГАРСКИЯ КОРЕН	86
ВАСИЛ ЛЕВСКИ И ЛУДОГОРИЕТО	131
ЕДНОВРЕМЕННО С БОТЕВАТА ЧЕТА	139
ГРАНИЦИ И ОБХВАТ НА ЛУДОГОРИЕТО	142
МУЗЕЙНА СБИРКА ЗА СЪВМЕСТНОТО БИТУВАНЕ НА БЪЛГАРСКОТО И ТУРСКОТО НАСЕЛЕНИЕ В ЛУДОГОРИЕТО	153
КЪМ БЕЗКРАЯ НА НЕБЕСАТА	155

БОРИС ИЛИЕВ

ИСТОРИЧЕСКИ ОЧЕРЦИ

Коректор - Цветелина Кънева

Предпечатна подготовка - Райна Пържова

Печатница “Звездан”

Издание на културно-просветно дружество

“Родно Лудогорие”

София, 2008 г.